

Političke partije prema agrarnoj reformi u Bosni i Hercegovini neposredno poslije 1918. godine

Atif Purivatra

O agrarnom pitanju i agrarnoj reformi u Bosni i Hercegovini postoji prilično obimna literatura pisana u predratnoj Jugoslaviji, pa i poslije rata, mada je ove znatno manje.¹⁾ Karakteristika većine tih radova je da je veoma malo korištena arhivska građa i da je, uglavnom, izostavljen politički aspekt tog pitanja i njegove reperkusije na društveno-politički razvitak.

Na osnovu ovakve nepotpune i uglavnom jednostrane obrade agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini stvorena su i postoje određena stano-
višta, manje više šablonizirana, koja su u najvećoj mjeri teško održiva, ali se ipak koriste gotovo u svim prilikama kada se razmatra bilo koje pitanje društvenog razvitka u Bosni i Hercegovini.

Međutim, bez potpunije obrade agrarnog pitanja u BiH nije moguće raspravljati i analizirati bilo koje pitanje političkog ili sociološkog značaja u predratnoj Jugoslaviji, naročito u prvim godinama njenog postojanja.

Zato je naša želja da, prema raspoloživim materijalima, obradimo politički aspekt agrarne reforme u BiH neposredno poslije 1918. Pri tome smo se ograničili na problem feudalnih odnosa, koji je u okviru agrarne reforme jedino i rješavan, a vremenski se odnosi na period ukidanja i likvidacije kmetskih i beglučkih odnosa.

¹⁾ Među značajnije studije i radove o agrarnom pitanju u staroj Jugoslaviji spadaju: Ljubo Božić, **Agrarna politika sa osnovima zemljoradničkog zadrugarstva**, Sarajevo 1960; Dr Milivoje Erić, **Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918—1941. godine**, Sarajevo 1958; Đorđo Krstić, **Agrarna politika u BiH**, Sarajevo 1938; Dragiša Lapčević, **O agrarnom problemu**, Sarajevo 1919; Mijo Mirković, **Agrarna politika**, Beograd 1940; Dr Bogdan Stojšavljević, **Seljaštvo u Jugoslaviji 1918—1941**, Zagreb 1952. i od istog pisca: **Prodiranje kapitalizma u selo 1919—1929**, Zagreb 1965; Nedim Šarac, **Socijal-demokratska stranka BiH i agrarno pitanje** (Godišnjak Društva istoričara BiH, god. XI, Sarajevo 1960.).

Pored postojeće literature i drugih izvora (stenografske bilješke predstavničkih tijela stare Jugoslavije, štampa i dr.), koristili smo se — najvećim dijelom — raspoloživom arhivskom građom koja je, u izvjesnom smislu, oskudna, jer ne postoje, za ovo pitanje, veoma važni materijali Agrarne direkcije u Sarajevu. Pored nastojanja, nismo mogli doći do podataka o veličini zemlje koja je podijeljena i kome, načinu isplate odštete, strukturi posjeda poslije agrarne reforme i vlasništvu prema nacionalnosti, socijalnim promjenama kod bivših zemljoposjednika i sličnim pitanjima. Isto tako za sada se ne zna za postojanje i nekih drugih materijala, inače neophodnih za naučnu obradu i ocjenu agrarne reforme i stavove političkih partija prema tom pitanju. Utoliko je bio otežan i naš rad kao i mogućnost davanja cjelovite ocjene postavljenog pitanja.

Agrarno pitanje do stvaranja Kraljevine SHS

Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini dominiralo je čitavo jedno stoljeće u socijalno-ekonomskim, konfesionalno-nacionalnim, političkim, pa i međunarodno-političkim odnosima. Ono je naglašavano prvenstveno usljed dugog zadržavanja feudalnih odnosa, izrazite nejednakosti u raspodjeli zemlje, agrarnoj prenaseljenosti i niskoj produktivnosti. Posebno komplikovano određenim specifičnim odnosima igralo je važnu, često fatalnu ulogu u našim međunacionalnim odnosima sve do njegova rješenja u 1945. godini.

Neriješeno agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini, s jedne strane, i pojava slobodnog seljačkog posjeda u Srbiji poslije okončanih ustanaka u kojima je nestalo spahija i čitluk sahibija, s druge strane, davalo je prvenstveno srpskim masama u BiH jak nacionalno-revolucionarni impuls. Počevši od neuspjele tzv. Pop Jovičine bune, pa sve do iza austro-ugarske okupacije, javljaju se bilo spontani bilo izvana podsticani agrarni neredi, bune i ustanci;²⁾ štaviše, i Berlinski kongres 1878. uzeo je nerazriješene kmetske odnose u BiH kao opravdanje za okupaciju. Međutim, Austro-Ugarska je odugovlačila rješenje agrarnog pitanja koristeći se njime kao instrumentom za razna politička manevrisanja.

Stalni pratilac agrarnog problema u BiH bilo je nacionalno pitanje, koje je postajalo sve komplikovanije. Svojevrsnost nacionalnog pitanja u BiH ogleda se u tome što je nacionalno buđenje u ovim krajevima istovremeno, usljed istorijskih okolnosti, značilo i stvaranje veće podvojenosti među stanovništvom. Pri tome je konfesionalna pripadnost bila osnovni kriterij nacionalne podjele kršćanskog stanovništva na Srbe i Hrvate. Taj momenat, opet, bio je jedan od razloga što muslimanske mase nisu prihvatile konfesionalno obilježenu srpsku, odnosno hrvatsku nacionalnu ideologiju. Nacionalne razlike, stvorene na konfesional-

²⁾ Upor. dr Vasilj Popović, *Agrarno pitanje u Bosni i turski neredi za vreme reformnog režima Abdul-Medžida* (1839—1861), Beograd 1949; Vaso Čubrilović, *Bosanski ustanak 1875—1878*, Beograd 1930; Dr Milorad Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875—1878*, Sarajevo 1960; Dr Hamdija Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, Sarajevo 1958; Dr Avdo Sućeska, *Ajani — prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka*, Sarajevo 1965.

noj osnovi, znatno su se produbljavale i vlasničkim odnosom nad zemljom.³⁾

S obzirom na to da su u Bosni i Hercegovini »ogromnu većinu feudalaca činili Muslimani a ogromnu većinu kmetova pravoslavni (Srbi) i katolici (Hrvati), agrarno pitanje se ispreplitalo sa vjerskim i nacionalnim pitanjem.⁴⁾ Zato su se klasne suprotnosti nerazvijenog društva u BiH istovremeno ispoljavale i kao vjersko-nacionalne suprotnosti, pa je i seljačko pitanje, odnosno kmetsko pitanje u ovako specifičnim uslovima umnogome identifikovano sa nacionalnim pitanjem.

Građanske političke partije u BiH, formirane početkom XX vijeka na vjersko-nacionalnoj osnovi, osjećale su aktuelnost agrarnog pitanja. Zato su one u svojim programima unosile agrarno pitanje kao jedno od veoma važnih polaznih pozicija u svojoj političkoj djelatnosti. U tome nije zaostajala ni Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine.⁵⁾

Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini počelo je da se rješava, kao što je poznato, pred kraj turske okupacije i nastavljeno je pod austro-ugarskom okupacijom. Međutim, sve što je učinjeno, bilo je tako minimalno, da su se suprotnosti kmet — feudalac stalno pooštravale i dostigle svoj vrhunac 1918. upravo pred stvaranje jedinstvene države naših naroda.

Agrarni pokret u Kraljevini SHS

Kraj prvog svjetskog rata i propast Austro-Ugarske seosko stanovništvo je dočekalo sa velikim nadama i željama, pri čemu je spiritus agens bilo rješenje agrarnog pitanja. U BiH je u to vrijeme bilo veoma izraženo revolucionarno raspoloženje seljaka, koji su spontano i samovlasno rješavali pitanje kmetskih odnosa otkazivanjem obaveza feudalcima i zauzimanjem zemalja koje su držali u kmetskom odnosu. Pri tome nisu bili rijetki slučajevi napada na ličnost i imovinu feudalaca.⁶⁾

³⁾ Prema statističkim podacima iz 1910. od 1,898.044 stanovnika u BiH poljoprivredom se bavilo 1,668.587 ili 88% stanovnika. Struktura poljoprivrednog stanovništva, vrlo značajna i za nacionalne odnose, izgledala je ovako:

Zemljoposjednika sa kmetovima: muslimana 9.537 (91,15%), pravoslavni 633 (6,05%), katolika 267 (2,55%) i ostalih 26 (0,25%).

Zemljoposjednika bez kmetova: muslimana 3.023 (70,62%), pravoslavni 760 (17,75%), katolika 458 (10,70%) i ostalih 40 (0,93%).

Slobodnih seljaka: muslimana 77.518 (56,65%), pravoslavni 35.414 (25,87%), katolika 22.916 (16,74%) i ostalih 1.006 (0,74%).

Kmetova: muslimana 3.653 (4,58%), pravoslavni 58.895 (73,92%), katolika 17.116 (21,48%) i ostalih 13 (0,01%).

Kmetovi koji su ujedno bili slobodni seljaci:

a) pretežno slobodni seljaci: muslimana 1.458 (10,09%), pravoslavni 7.462 (51,63%) i katolika 5.533 (38,28%);

b) pretežno kmetova: muslimana 1.223 (7,21%), pravoslavni 9.322 (54,96%) i katolika 6.418 (37,83%). (Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910, Sarajevo 1912, str. 58—60).

⁴⁾ Dr Dragoslav Janković, **Društveni i politički odnosi u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca uoči stvaranja Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista)**, Istorija XX veka, I, IDN, Beograd 1959, str. 48.

⁵⁾ Nedić Šarac, **Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine i agrarno pitanje**, Godišnjak Društva istoričara BiH, god. XI, Sarajevo 1960.

⁶⁾ Vid. Dr Bogdan Stojsavljević, **Prodiranje kapitalizma u selo 1919—1929**, Zagreb 1965, str. 50.

Osjećajući da seljaštvo svojim revolucionarnim akcijama može dovesti u pitanje stvaranje jedinstvene buržoaske države naših naroda, Narodno vijeće SHS u Zagrebu izdaje posebnu poslanicu 14. novembra 1918. u kojoj se naglašava da će seljaci »dobiti dosta i to plodne zemlje za svaki posao, a da se nikome ne učini nasilja, nepravde i šteta. To će se provesti po zakonu, jer ako nije po zakonu, nastat će klanje i najzad će oteti sve siledžije, pa će najpošteniji, najmirniji i najmarljiviji ostati i opet bez ičega.«⁷⁾

Odmah poslije toga, već 26. novembra 1918, Središnji odbor Narodnog vijeća SHS objavio je zaključak o agrarnoj reformi čija temeljna načela predviđaju ukidanje kmetstva **uz pravednu odštetu**, kao i oduzimanje uz pravednu odštetu svih zemljišnih posjeda koji se mogu smatrau velikim posjedima.⁸⁾

Seljaštvo, međutim, ne čeka obećano pravno rješenje agrarnog pitanja, nego nastavlja da revolucionarnim putem oduzima zemlju, naročito u BiH. Agrarno pitanje postaje jedno od veoma akutnih političkih pitanja u novostvorenoj Državi SHS. Stoga je buržoazija tražila kompromisno rješenje kojim bi djelimično zadovoljila revolucionarno seljaštvo ne zaboravljajući pri tome ni interese feudalaca. Ilustrativan je u tom pogledu manifest regenta Aleksandra narodu od 6. januara 1919. (24. decembra 1918.) u kome je, pored ostalog, izjavio: »Ja želim da se odmah pristupi pravednom rešenju agrarnog pitanja, i **da se ukinu kmetstva i veliki zemljišni posedi**. U oba slučaja zemlja će se podeliti među siromašne zemljoradnike, **s pravičnom naknadom dosadašnjim njenim vlasnicima**. (...) Zato sam pozvao moju vladu, da odmah obrazuje komisiju, koja će spremiti rešenje agrarnog pitanja, **a seljake — kmetove, pozivam, da s poverenjem u moju kraljevsku reč mirno sačekaju** (podvukao A. P.), da im naša država zakonskim putem preda zemlju, koja će unapred biti samo božija i njihova, kao što je to već odavno u Srbiji.«⁹⁾

Sve te mjere i obećanja nisu smanjile revolucionarno raspoloženje seljaka, u prvom redu kmetova. Novostvorena narodna vijeća bila su zaokupljena nizom problema (organizacija vlasti, ishrane, pljačke tzv. komita itd.) za koje se smatralo da njihovo rješavanje treba staviti u prvi plan. Zato su kmetovi prvih dana ujedinjenja proglasili vlastitom svojinom zemlje koje su držali ili obrađivali, i to kako čifluke (kmetске

⁷⁾ Dokumenti o postanku Kraljevine SHS 1914—1919, sabrao ih Ferdo Šišić, Zagreb 1920, str. 247. — U tom pogledu, što se tiče BiH, karakterističan je jedan dokument generala Terzića, delegata Vrhovne komande kraljevske srpske vojske za BiH i Dalmaciju koji u bilješci za Komandanta štaba Vrhovne komande vojvodu Živ. Mišića 16. novembra 1918. izvještava: »Muslimani su za nas i priznaju dinastiju Karadorđevića i izjasnili su, da će biti lojalni građani. Zbog nerešenog agrarnog pitanja potrebno bi bilo da prestolonaslednik jednom podesnom izjavom muslimanima da nade da će se to pitanje rešiti **legalnim putem i zaštititi njihovi interesi, te da ne budu materijalno oštećeni** (podvukao, A. P.), od čega se oni plaše, jer se agituje u tom smislu, da će im se imanje oduzeti i razdeliti seljacima. Potrebno je da se pojača srpska vojska u ovim pokrajinama radi bezbednosti imovine i lične, naročito muslimana, koji se plaše osвете. Imaju respekta samo od srpske vojske i srpskih vlasti i imaju vere u njih«. (Arhiv Vojnoistorijskog instituta JNA u Beogradu, Operacioni dnevnik Operativnog odeljenja Vrhovne komande, popisnik 3, kutija 113, br. 9).

⁸⁾ Dokumenti o postanku Kraljevine SHS... str. 257.

⁹⁾ Dokumenti o postanku Kraljevine SHS... str. 299.

zemlje), tako i begluke (slobodne posjede). Odbijali su davanje dotadašnjih materijalnih obaveza feudalcima. Desila su se i neka ubistva feudalaca, a na više mjesta su paljeni begovski čardaci, hambari i sijeno, vršene su osvete i pljačke, razgrađivana imanja radi ispaše i druge slične akcije. To se dešavalo, na primjer, u srezovima Bosanska Dubica,¹⁰⁾ Bijeljina, Gračanica,¹¹⁾ u banjalučkom okrugu¹²⁾ i Brčkom.¹³⁾

Ozbiljnost situacije dobro ilustruje šifrirani telegram predsjednika Narodne vlade za BiH predsjedniku Ministarskog savjeta Stojanu Protiću upućen 16. januara 1919. u kome, pored ostalog, izvještava: »Nesređene unutrašnje prilike u Bosni i Hercegovini naročito neriješeno agrarno pitanje, kao i dolazak zarobljenika iz Rusije i Italije, interniranih iz Mađarske i drugih mjesta čine da su učestale: pljačke, razbojništva, ubistva i u pojedinim kotarevima prijeti da pređe u anarhiju.« Dalje se u telegramu ističe da je malo iskusnih žandarma, da je slab autoritet policije i da nema dovoljno vojske, pa se moli za odobrenje da se može pozivati vojska i rezervisti; štaviše, predlaže se »da se odmah proglasi vanredno stanje sa prekim sudovima u kotarevima: rogatičkom, bijeljinskom i derventskom, gdje je nered uzeo maha; da se odobri Narodnoj vladi da po svom nahođenju može proglasiti vanredno stanje sa prekim sudovima u kotarevima: nevesinjskom, gatačkom, trebinjskom i ljubuškom, kao i u drugim mjestima gdje bi se pojavila potreba; da se naredi Kom. II Armije da sredstvom vojske izvrši razoružanje stanovništva pošto Narodna vlada svojim sredstvima u dva maha nije mogla to učiniti.«¹⁴⁾

U pomanjkanju disciplinovane revolucionarne političke organizacije koja bi pokret masa pravilno usmjerila javljali su se i elementi koji su ovaj revolucionarni agrarni pokret u izvjesnoj mjeri deformisali. To je naročito dolazilo otuda što su stupale u akciju i pljačkaške bande, posebno na granici Hercegovine i istočne Bosne sa Crnom Gorom i u zapadnoj Bosni prema Lici. Njihovo postojanje i pljačke koje su vršili

¹⁰⁾ Arhiv Bosne i Hercegovine, fond: Zemaljska vlada za BiH, prezidijal (u daljem tekstu: ABiH, ZVBiH, Pr.) br. 29/1919. — Karakterističan je izvještaj Kotarskog ureda Bosanske Dubice Okružnoj oblasti u Banja Luci od 25. decembra 1918. u kome se, između ostalog, iznosi: »Na dan prevrata, 2. novembra 1918. umoren je spahija Malićbeg Kulenović iz Kulen Vakufa, u svom čardaku u Vlaškovcima po tamošnjim težacima. Njegov čardak, sve žito i drugo imanje su opljačkali te uprkos više putne istrage svi počinitelji nisu još pronađeni«. Govori se zatim i o drugim ubistvima, pa nastavlja: »Kod pljačkanja u Knežicama i Sreflijama ne samo privatnih nego i erarnih predmeta najviše su učestvovali članovi »Narodne garde«. Vrlo važna stvar je sad agrarno pitanje. Opaža se, da je raspoloženje kmetova naprama spahijama vrlo nepovoljno. Kmetovi, težaci daju oduška svome negodovanju paležem čardaka i raznošenjem žita i drugog imetka. Trećina se daje vrlo slabo, mjestimično nikako, šume begovske se haraju nemilice te se u svakom pogledu spahiji čini šteta, ukratko odnošaj spahija i kmetova je vrlo napet, te iziskuje brzo rješenje«.

¹¹⁾ ABiH, ZVBiH, Pr. br. 520/1919.

¹²⁾ Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Arhivska građa — zaostavština Atanasije Šole (u daljem tekstu: Akademija BiH — fond Šole) fascikl broj 39.

¹³⁾ ABiH, ZVBiH, Pr. br. 469/1919. Kotarski ured Brčko 20. januara 1919. telegrafski javlja Narodnoj vladi za BiH da »aproximativna šteta nanescena od prevrata iznosi oko 2 miliona, od čega je samo dvadeseti dio nanesen posljednjih dana«.

¹⁴⁾ ABiH, Zbirka šifriranih depeša Zemaljske vlade za BiH (u daljem tekstu: depeše ZVBiH), br. 24/1919.

unosili su nemir u stanovništvo, u prvom redu muslimansko, jer pljačkaške akcije nisu bile uperene samo protiv muslimanskih feudalaca nego i protiv slobodnih seljaka koji su sačinjavali najveći dio muslimanskog seljačkog stanovništva. Ove pljačke koje u suštini nisu imale veze sa revolucionarnim agrarnim pokretom često su se prikazivale kao postupci kmetova i revolucionarnog seljaštva.¹⁵⁾

Ovakvo stanje je gotovo u cijeloj BiH potrajalo sa izvjesnim promjenama od ujedinjenja, pa sve do 1921. Vlast je preduzimala razne mjere da bi se konsolidovalo stanje i zaveo red i mir, bar u najopštijem smislu. U tom cilju su, kao što smo već naveli, uvedeni prijevremeni sudovi, izdavana naređenja o postupku prema dobrovoljcima, stalno je pojačavana žandarmerija, a provođene su i druge mjere.

Deformacije agrarnog pokreta

Agrarni pokret neposredno poslije prvog svjetskog rata ispoljio je nesumnjivo niz kvaliteta koji mu daju upravo revolucionarno obilježje. O tome je **Glas slobode** pisao: »Pokreti seljaka, o kojima sada slušamo vijesti su, ni manje ni više no početak seljačke, kmetovske revolucije za revolucionarno rješenje agrarnog pitanja. Neka niko, svjesno ili nesvjesno, zlonamjerno ili nenamjerno, ne pobija ovaj fakat time što seljački pokret zauzima više oblike anarhije no organizovane revolucije.«¹⁶⁾

U istom smislu je ocijenio ove događaje i Veselin Masleša napisavši: »I onda 1918. godine paljenje čardaka, samovlasno prisvajanje zemlje, protjerivanje aga i begova sa sela — sve tipične i simptomatične pojave agrarne revolucije. I stvarno u Bosni je ona bila u punom jeku.«¹⁷⁾

Međutim, kao i u ranijim revolucionarnim agrarnim pokretima, i ovog puta su došle do izraza i takve tendencije koje su zamagljivale izrazito socijalni i klasni karakter pokreta. Umjesto da se stvori takva polarizacija snaga, da se na jednoj široj socijalno-klasnoj platformi okupe ne samo srpski nego i hrvatski i muslimanski seljaci protiv feudalnih tlačitelja, učinjeno je — da se poslužimo riječima Veselina Masleše — da se omogući antagonizam manifestovao kroz vjerski antagonizam, što je omogućilo da se stvore dvije psihologije i ideologije, i da se kmetovska mržnja prema feudalcima izživljava i kroz mržnju hrišćanina prema muslimanu.«¹⁸⁾

¹⁵⁾ Karakterističan je detalj iz jednog izvještaja kotarskog predstojnika u Bileći Živkovića iz februara 1920. Konstatujući da se pljačkanje vrši najvećim dijelom nad Muslimanima, ovaj kotarski predstojnik predlaže uvođenje kontribucije jer je »sigurno da u pljački učestvuju u većem broju i mještani iz pograničnih opština pomiješani sa Crnogorcima«. Nadodaje da je u pljački 50 brava i 14 goveda kod S. Nukovića bio i jedan dobrovoljac. (ABiH, ZVBiH, Pr. br. 5091/1920.) — O pljačkanju i ubistvima nedužnog muslimanskog svijeta u kotarevima Bileća, Gacko i Nevesinje, kao i o položaju Muslimana u vrijeme formiranja nove države, kada se osjećaju nesigurni i ugroženi vid. Milan Gaković, **Agrarni nemiri u BiH poslije prvog svjetskog rata**, **Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika BiH**, knj. VI, Sarajevo 1966, str. 175—179.

¹⁶⁾ **Glas slobode**, organ Socijaldemokratske stranke BiH, br. 3 od 22. decembra 1918.

¹⁷⁾ Veselin Masleša, **Mlada Bosna**, »Kultura«, Beograd 1945, str. 183.

¹⁸⁾ Veselin Masleša, isto, str. 184. — O istom problemu **Glas slobode** (br. 87, od 6. novembra 1918) u članku protiv vjerskih i šovinističkih borbi savjetuje stanovništvu da se izbjegavaju vjerske i nacionalne nesuglasice.

Nastala situacija dala je povoda da ministar unutrašnjih djela Pribićević krajem 1918. i početkom 1919. pošalje više telegrama Zemaljskoj vladi za BiH u kojima iznosi dobivena obavještenja o postupcima prema Muslimanima i zahtijeva preduzimanje energičnih mjera. U telegramu od 9. januara 1919. stoji: »Iz Tuzle stigao brzovjav: „Pošto ubistva, napadaji, paljevine, razbojništva i javno nasilje na nas Muslimane u okrugu tuzlanskom ne prestaju, pa ih čak i sigurnosni organi izvađaju, a molbe i pritužbe Muslimana kod nadležnih vlasti ne nailaze na uspješan odziv, molim Vas g. ministre da izdate shodna naređenja, da se jednom učini kraj ovim nedjelima i nama pruži nužna zaštita što prije. Predsjednik Muslimanske organizacije tuzlanske, Maglajlić“. Tražim da se odmah uredi što je nužno, da se što prije učini kraj ovim nedjelima«. ¹⁹⁾ Odmah poslije toga, 17. januara 1919, Pribićević brzovjavlja: »Muslimani iz Bijeljine su se pritužili, da se pljačkaju njihova imanja i da ne nailaze zaštite«. ²⁰⁾ Zatim je 1. februara 1919. obavijestio predsjednika Zemaljske vlade za BiH da je saznao iz jednog izvještaja »za razna nasilja koja su pričinjena muslimanskom stanovništvu za vrijeme odkako su iz Bosne izašle austro-ugarske vlasti i da su izvršiocci ovih nasilja pravoslavni. Tako pored paljenja čitavih sela zapaljena su i opljačkana imanja...« (na četiri kucane strane navodi se spisak opljačkanih Muslimana sa teritorije BiH i vrijednost nanesene štete — napomena A. P.). Na kraju se navodi: »Ako bi se produžilo gonjenje Muslimana od pravoslavnih, to može vrlo rđavo i kobno dejstvovati na unutarnje odnose u zemlji i položaj u inostranstvu (podvukao A. P.). Stoga Vam preporučujem da odmah preduzmete najstrožije mjere da se ovakvi slučajevi više ne ponove i da se muslimansko stanovništvo što više zaštiti od nasilja i pljačke i da se svako onaj koji bi slično poduzeo prema Muslimanima najstrožije kazni«. ²¹⁾ U aprilu 1920. Pribićević je saopštio Zemaljskoj vladi za BiH da je dobio izvještaje »iz kojih se razabire, da hrišćanski element nekažnjivo vrijeđa prava naših građana Muslimana. Tako se iz Bosaurske Krupe javlja, da su u Potkalinju navalili na džamiju, porazbijali sve i navalili na hodžu. Hodžinicu vrijeđali (...). Ovo je prijavljeno vlasti, ali ona nije ništa učinila. Smatram za potrebno naglasiti da se ovo ne smije trpiti«. ²²⁾

Zbog navedenih nasilja i bezakonja Zemaljska vlada za BiH izrazila je 20. maja 1919. žaljenje Predsjedništvu Ulema medžlisa u Sarajevu ²³⁾ »što se dešavaju napadi na Muslimane, te je sa svoje strane sve moguće

---

Upozoravajući muslimanske mase da su dužne onemogućiti age i begove da svoje interese prikazuju kao interese svih Muslimana i kao vjersko pitanje, **Glas slobode** (br. 172 od 8. oktobra 1919) naglašava da je agrarno pitanje klasno a ne vjersko pitanje, jer feudalaca ima sve tri vjere kao i kmetova.

Isto tako, kasnije, pred izbore za Konstituantu u proglasu **Težacima Bosne i Hercegovine** KPJ ukazuje na klasnu solidarnost seljaka navodeći da građanske partije iskorištavaju vjerska osjećanja za postizanje svojih ciljeva (**Glas slobode**, br. 246 od 12. novembra 1920).

¹⁹⁾ ABiH, ZVBiH, Pr. br. 440/1919, kao prilog akta Pr. br. 3066/1919.

²⁰⁾ ABiH, ZVBiH, Pr. br. 347/1919, kao prilog akta Pr. br. 3066/1919.

²¹⁾ ABiH, ZVBiH, Pr. br. 1645/1919.

²²⁾ ABiH, ZVBiH, Pr. br. 3066/1919.

²³⁾ Ulema medžlis je prema organizacionoj strukturi iz vremena Austro-Ugarske i stare Jugoslavije glavni vjerski islamski organ jedne pokrajine preko koga se vrši uprava i nadzor nad islamskim vjerskim i vjersko-prosvjetnim životom.

učinila da ih spriječi«. ²⁴⁾ Osim toga, Zemaljska vlada je naredila okružnom predstojniku u Tuzli sljedeće: »Izjavite g. muftiji povodom njegove jučerašnje depeše da Narodna vlada zločine koji se u okružju tuzlanskom događaju duboko žali i da je do sada prema prilikama i mogućnostima sve učinila da se ova bjeda sa naroda ukloni«. ²⁵⁾

Prilikom obilaska pograničnih krajeva Hercegovine, početkom maja 1919, predsjednik Zemaljske vlade za BiH Atanasije Šola, prema Presbirou, »naročito je umirio muslimanske porodice, koje su u zadnje vrijeme teško trpjele od pljačkaških četa iz Crne Gore«. ²⁶⁾

O međuvjerskim odnosima u Višegradu kotarski upravitelj u junu 1920. izvještava da mu je do tada pošlo za rukom da uguši razmirice između pravoslavni i Muslimana. Međutim »od sada izgleda stvar puno teža, jer Srpska narodna organizacija živo agitira protiv narodnog jedinstva, te smatra muslimane za Srbe i protiv njihovoj volji«. ²⁷⁾

Kotarski upravitelj iz Rogatice u novembru 1920. o ovom problemu javlja: »Djelovanje političko ovdašnje organizacije radikalne stranke nije se potpuno slagalo s idejom današnjeg državnog stanja što je i dalo osim općenitih bosanskih sredovječno-vjerskih odnošaja i fanatičnoj ekskluzivnosti muslimana još dalji uzrok razroznosti, jer muslimani hoće državni naziv »Jugoslavija«, a Srbi ovdašnji »Velika Srbija«. ²⁸⁾

Vjerske nesuglasice se ne smanjuju ni u drugim mjestima. Tako, na primjer, Sresko načelstvo u Foči, obavještavajući o ubistvu Nurbega Šadimlije i pljačkanju nekih Muslimana u septembru 1920, navodi da je stanovništvo u velikom strahu i da je »naročito panika zavladała među muslimanskim svijetom, koji je do sada isključivo bio izložen razbojničkim ispadima. Nije ni čudo da se sve to izrabluje u političke svrhe i u raspirivanju vjerske mržnje; kad se uoči, da je od novembra one godine (1918, — A. P.) pa do danas među pograničnim pučanstvom poginulo od razbojničkih ruku še s t viđenih Muslimana. Drugi bi razlog bio, koji je nesnosljivost između Srba i Muslimana često bacio u nazad, najnovija naredba o oduzimanju begluka, koja je velik broj aga i to isključivo Muslimana bacila na prosjački štap. Naročito je tim poskočilo broj varoške siročadi, koja se skoro isključivo rekrutira iz bivših aga«. ²⁹⁾

Zaoštavanje vjersko-nacionalnih odnosa nije bilo samo između Srba i Muslimana, iako je ono dominiralo nego isto tako između Srba i Hrvata, premda mnogo manje. ³⁰⁾ Vrlo rijetki su, međutim, bili sukobi između Muslimana i Hrvata, bar u vrijeme o kome je riječ, tj. od ujedinjenja do 1921.

²⁴⁾ ABiH, ZVBiH, Pr. br. 4125/1919, kao prilog akta Pr. br. 4701/1919.

²⁵⁾ ABiH, ZVBiH, Pr. br. 323/1919, kao prilog akta Pr. br. 3066/1919 — Muftija je po rangu glavni sveštenik u jednom okrugu.

²⁶⁾ **Pravda**, glasilo Jugoslovenske muslimanske organizacije, br. 28 od 5. maja 1919.

²⁷⁾ ABiH, ZVBiH, Pr. br. 7968/1920.

²⁸⁾ ABiH, ZVBiH, Pr. br. 12931/1920.

²⁹⁾ ABiH, ZVBiH, Pr. br. 10131/1920.

³⁰⁾ O tome **Narodno jedinstvo**, službeni organ Narodnog vijeća za BiH (br. 2 od 5. novembra 1918) piše: »Desilo se ovih dana da je bilo npr. mjesta u kojima je poderana i skinuta hrvatska zastava (...). Prigodom uličnih manifestacija padali su povici protiv Hrvatima, protiv Hrvatskoj i protiv Jugoslavije, a za ekskluzivnu Srbiju«. Isti list (br. 24 od 26. novembra 1918), između ostalog, piše: »Doznajemo naime, da

Vjerski i nacionalni antagonizam u BiH, prema Veselinu Masleši, služio je srpskom građanstvu u Bosni da izvuče što veće koristi. Zbog toga je ono pribjeglo »sistematskom i stalnom podgrijavanju i produžavanju tog antagonizma, nadovezujući ga vješto na antagonizam kmet-beg, i to sve istovremeno kada pristaje da se isplati odšteta bosanskim begovima, iz egoističkih klasnih pobuda, da se ne bi stvorio presedan s povredom privatne svojine. Odštetu je naravno dobio mali broj begova, a muslimanska sirotinja bila je izložena harangi. Bosanski begovi, međutim, primaju otštetu, isto tako iskorišćuju postojeći antagonizam i vode muslimanske mase u borbu za nove otštete, koje oni, begovi, treba da dobiju.«³¹⁾

Donošenje prethodnih odredaba i beglučko pitanje

Prvi korak kojim se pokušavalo riješiti agrarno pitanje, odnosno »na neki način sankcionirati ono što je seljaštvo već djelimično sprovelo«³²⁾ učinjen je 27. februara 1919. donošenjem »Prethodne odredbe za pripremu agrarne reforme«. Donošenje ovog propisa, prema izjavama nekih tadašnjih ministara, uslijedilo je zbog toga što se moralo da »djeluje odlučno u skladu sa zahtjevima seljačkih masa.«³³⁾ Prethodne odredbe razrješavaju postojeće i zabranjuju stvaranje novih kmetških odnosa u Bosni i Hercegovini. Bivši kmetovi proglašavaju se slobodnim vlasnicima kmetških zemalja, a dosadašnjim feudalnim posjednicima država garantuje odštete čija će se visina i način otplate odrediti posebnim zakonom, a u istu će se uračunati i hak³⁴⁾ za godinu 1918. Bivšim feudalnim vlasnicima do rješenja pitanja odštete, ako zatraže, može se dodijeliti privremena renta u srazmjeri prema ranijem dohotku. Do daljnjeg se obustavljaju sve tužbe i drugi sporovi koji proizlaze iz kmetških odnosa. Nadalje, raskidaju se kolonatski i kmetstvu slični odnosi, a svi se veliki posjedi eksproprišu uz odštetu bivšim vlasnicima. Postojeći zakupni ugovori se raskidaju ili na zahtjev zakupca mijenjaju. Ova se načela primjenjuju i u zakupstvu sličnom odnosu u BiH poznatog pod imenom: priorci, pridržnici, prisjevnici i napoličari. Svi veći šumski kompleksi uz odštetu vlasnicima prelaze u svojinu države, a zemljoradnici će u njima imati pravo na ispašu i drva za ogrijev i građu.

---

među pravoslavnim Srbima ima ljudi koji pokušavaju da tiranišu društvo i na račun Hrvata i Muslimana provode neku vrstu srbovanja«.

U aprilu 1919. Zemaljska vlada za BiH konstatuje da pravoslavni dio naroda »u svojim manifestacijama radosti i zadovoljstva često puta prekoračuje granice oportuniteta, te se katolici i muslimani češće nađu uvrijeđeni u svojim osjećajima« (ABiH, ZVBiH, Pr. br. 3647/1919). O istim pitanjima se govori u aktima ABiH, ZVBiH, Pr. br. 5619, 1762 i 7644/1919.

³¹⁾ Veselin Masleša, *Mlada Bosna*, ... str. 187-8.

³²⁾ Dr. Milivoj Erić, *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918—1941. godine*, Sarajevo 1958, str. 157. — U istom smislu vid. Mijo Mirković, *Agrarna politika*, Beograd 1940, str. 110.

³³⁾ Dr. Milivoj Erić, *Agrarna reforma u Jugoslaviji* ... str. 162.

³⁴⁾ Hak je predstavljao zemljišnu rentu koju je čifčija (kmet) davao godišnje vlasniku zemlje — agi ili begu. Visina haka i način plaćanja bili su promjenljivi.

Prethodne odredbe su bile u nizu rješenja neprecizne i nepotpune³⁵⁾, kao i docniji pravni akti koji su regulisali ovu materiju. Međutim, prema ocjeni dra Erića »nepotpunost i kompromisni karakter pojedinih načela i rješenja koja sadrže (Prethodne odredbe — A. P.) samo umanjuje, ali ne oduzima karakter revolucionarnog akta. One mogu poslužiti kao primjer do koje mjere je buržoazija spremna da ide u popuštanju seljačkim masama da bi ih smirila i odvratila od revolucije.«³⁶⁾ Prethodnim odredbama, dakle, željelo se brzo reagovati radi suzbijanja revolucionarnog pokreta seljaka i njegovih posljedica. Zato se »hitnost agrarne reforme nametala kao **politička nužnost**, a ne kao akt benevolencije.«³⁷⁾

Pored nepreciznosti i nepotpunosti Prethodnih odredaba, posebno se može naglasiti da u njima nije regulisano pitanje beglučkih zemalja (slobodnih posjeda) u BiH. Moglo se zaključiti da Prethodne odredbe polaze od toga da se beglučki odnosi smatraju kao odnosi slični kmetstvu, na koje se primjenjuju propisi kao i na kmetske odnose, tj. zemlja se daje u vlasništvo beglučara. Takvo je tumačenje pogodovalo seljačkim masama. Međutim, agrarne vlasti su drugačije postupale. One su na zahtjeve zemljoposjednika počele priznavati otkaze koje su oni davali beglučarima. Donosioci Prethodnih odredbi, ministar za agrarnu reformu Poljak, i predsjednik vlade Stojan Protić, smatrali su da su beglučki odnosi analogni zakupnim odnosima na velikim posjedima, tj. bili su na strani zemljoposjednika.³⁸⁾

Zemljoposjednici su se naročito zalagali da se begluci ne obuhvate agrarnom reformom.³⁹⁾ Ovaj stav oni su zastupali na anketi o predmetu rješavanja agrarne reforme, osnovanoj na zahtjev zemljoradnika da se beglučke zemlje tretiraju kao kmetske. Ta je anketa održana u Zemaljskoj vladi za BiH u prisustvu najodgovornijih političkih ličnosti u Sarajevu, a nekih i iz Beograda.⁴⁰⁾

Nedorečenost koja je postojala u primjeni pravnih propisa može se ilustrativno vidjeti iz dopisa Načelstva okruga sarajevskog od 8. aprila 1921. upućenog predsjedništvu Zemaljske vlade u Sarajevu. U njemu se

³⁵⁾ Vid. Sergije Dimitrijević, **Privredni razvitak Jugoslavije od 1918—1941. godine**, Beograd 1962, str. 45—52. — Povodom Prethodnih odredbi za pripremu agrarne reforme Socijaldemokratska stranka BiH je zahtijevala bezuslovno dopunjenje reforme u korist seljaka naglašavajući da su Prethodne odredbe nejasne u pogledu velikih posjeda (**Glas slobode**, br. 60 i 61/1919).

³⁶⁾ Dr Milivoj Erić, **Agrarna reforma u Jugoslaviji** ... str. 171.

³⁷⁾ Mijo Mirković, **Agrarna politika**, ... str. 109.

³⁸⁾ Dr Milivoje Erić, **Agrarna reforma u Jugoslaviji**, ... str. 372. — O pravnim i političkim reperkusijama ovog pitanja vidjeti kod istog pisca na str. 373—4.

³⁹⁾ ABiH, ZVBiH, Pr. br. 1526/1920 — Takav stav se vidi i iz izvještaja Okružne oblasti Travnik o situaciji za april 1920. u kome se ističe da »su se zemljoposjednici pomirili sa sudbinom da kmetstva više nema, ali da oduzimanje beglučkih zemalja (...) oni smatraju kao otimačinu« (ABiH, ZVBiH, Pr. br. 4293/1920).

⁴⁰⁾ ABiH, ZVBiH, Pr. br. 1526/1920 — Nasuprot zemljoposjednicima, seljaci su od Vlade zahtijevali da se beglučke zemlje tretiraju kao kmetske. Na samoj anketi definitivni zahtjevi težaka su bili: »1. Haka sa beglučkih zemalja ni u kom obliku (zakupnina, kosim, polovina, trećina, u novcu itd.) nema više. 2. Ostatak ovogodišnjeg haka platiće država. 3. Uplaćeni hak ne vraća se više. 4. Prepušta se vladi da nađe način, kako će ove ostatke podmiriti, prvenstveno iz poreza na ratnu dobit«. Povođen anketu o beglučima i navedenog zahtjeva seljaka SRPJ (k) je isticala da u potpunosti usvaja zahtjeve seljaka, jer su oni »potpuno istovetni sa agrarnim programom partije« (**Glas slobode**, br. 207 od 20. novembra 1919).

upozorava vlada da su u protivnosti sa važećim odredbama principi koje Agrarna direkcija proklamuje kao odgovore na pitanja: kako treba postupati sa licima koja su 1920. silom zauzela i obradila zemljišta i licima koja su 1921. silom htjeli zaposjesti koje zemljište; da li su pravomoćni predmeti ako ih Agrarna direkcija potvrdi i da li će se pravomoćne presude bezobzirno silom izvršiti. Zatim se konstatuje da se po uputstvima Agrarne direkcije izvršenje pravomoćnih odluka »dovodi u zavisnost od ocjene oportunisti koja nema osnove u zakonu«, te da »se stvara još veći haos od onoga, koji inače postoji u agrarnim odnosima u ovim krajevima«. ⁴¹⁾

Ovome treba dodati da se i poslije Prethodnih odredbi u 1919. i 1920. dešavaju napadi i pljačke još nezaposjednutih begluka, kao i njihovo prisvajanje. Ovo, a zatim i drugi pogrešni postupci organa vlasti u vezi sa agrarnom reformom, dovodilo je do većih nesuglasica i sukoba u vjersko-nacionalnim odnosima. Tako je zbog djelidbe zemlje dolazilo do tuče između pravoslavnih i muslimanskih sela u banjalučkom okrugu, ⁴²⁾ gdje se, inače, agrarni pokret pojačavao. Vlasti su se bojale njegovog proširenja, a »velike uzurpacije beglučkih zemalja u Gradičkom srezu imaju — prema izvještaju Zemaljske vlade za BiH ministru Pribićeviću — političku pozadinu, te su ih prouzrokovali dr. Todić i sveštenik Dušan Subotić u borbi za poslanički mandat u Narodno predstavništvo«. ⁴³⁾

Nepreciznost Prethodnih odredbi o statusu begluka i odugovlačenje provođenja agrarne reforme svakog dana su pojačavali nestrpljenje seljačkih masa koje prijete da će same preduzeti diobu begluka. Uskoro to i čine u Bosanskoj Gradišci, Bosanskoj Dubici i Sanskom Mostu. ⁴⁴⁾

Pod pritiskom tih i sličnih događaja predsjednik Ministarskog savjeta je 22. marta 1920. javio predsjedniku Zemaljske vlade dru Milanu Srškiću da je saznao od ljudi »koji dolaze ovdje na žalbu, da se i sada samovoljno zauzimaju i preoravaju imanja. Molim Vas izdati strogu naredbu, da se ovo ne čini, da se postupa po ranijim odlukama«. ⁴⁵⁾

I poslije intervencije iz Beograda za održavanje reda i zakonitosti u agrarnim stvarima seljaci ne izvršavaju svoje obaveze prema vlasnicima beglučkih imanja zbog čega nastaju sporovi. Upravne vlasti se žale

⁴¹⁾ ABiH, ZVBiH, Pr. br. 3266/1921.

⁴²⁾ ABiH, ZVBiH, Pr. br. 4535/1919.

⁴³⁾ ABiH, depeše ZVBiH, br. 658/1919.

⁴⁴⁾ O tome je Zemaljska vlada za BiH izvijestila Pribićevića da su u Bosanskoj Dubici »težaci u četiri sela razdijelili među siromašne seljake oko 3.000 dunuma begluka« (ABiH, depeše ZVBiH, br. 627/1919). U vezi s tim okružne oblasti u Banja Luci i Tuzli u septembru 1919. prikazuju agrarno pitanje »kao nada sve aktuelno« (ABiH, ZVBiH, Pr. br. 8.400/1919), te da su u kotaru Sanski Most dobrovoljci počinili »razne nezakonitosti: stali su da dijele na svoju ruku, ne samo zemlje kmetovske i beglučke nego i privatne, da izmjenjuju kmetove i muktare i da naređuju izbore za opštinska veća. Izaslanik kotarskog ureda sa predstavnikom dobrovoljaca zaprećuje nezakonite izbore i prepričio je sukob između Muslimana i dobrovoljaca, koji je bio od potonjih izazvan« (Akademija BiH, fond Šole, fascikl br. 20). U aprilu 1920. slijedio je izvještaj: »Nasilna prihvaćanja tuđeg zemljišta i u kotaru Bosanskoj Dubici su na dnevnom redu, jer težaci drže da će im prigrabljeno zemljište ostati u rukama. Radi toga nastaju mnogi prijepori među pojediniim selima kao i među pojediniim težacima (ABiH, ZVBiH, Pr. br. 4736/1920).

⁴⁵⁾ ABiH, ZVBiH, Pr. br. 2431/1920.

na nejasna i kontradiktorna uputstva zbog čega nailaze na velike poteškoće u rješavanju sporova između seljaka i zemljoposjednika. Kakve je razmjere ovo zauzimalo ilustrativan je primjer protjerivanje pa i batinanje komisija koje su bile određene da procjenjuju obaveze seljaka prema vlasnicima beglučke zemlje,⁴⁶⁾ kao i uznemiravanje bivših posjednika u sarajevskom srezu.⁴⁷⁾

Dosta vjeran prikaz tadašnjih prilika na selu u BiH daje načelnik travničkog okruga u izvještaju za mart 1920. gdje navodi: »Agrarno pitanje biva sve teže i može se reći sudbonosnije. Zemljoradnik i zemljovlasnik ne mogu da iščekaju dan kada će se već jedanput ozbiljno početi raditi na sprovođenju agrarne reforme, a specijalno na sprovođenju uredbe o beglucima. Dosadašnji spori i površni rad u tom pravcu doveo je dotle, da je težak u svojoj pohlepi za zemljom prešao gotovo sve granice prava vlasništva. Danas se već težaci međusobno otimaju, svađaju i tuku radi zemljišta. U kotaru jajačkom svršio se takav jedan prepor sa smrću jednog težaka, a dvojicu su više ili manje ozlijedili«. Slično izvještava i Okružno načelstvo Tuzla dodajući još da je opljačkan konak Mehmedbega Salihbegovića. Krivci su uhapšeni i priznali su da su pljačkanja izvršili »jer je knez seoski Avram Tanasić zadržao za se najveći dio begove zemlje i njima da od kneza ništa ne može dopasti«. ⁴⁸⁾ Stanje se u ovoj oblasti ne popravlja ni kasnije, jer u septembru 1920. izvještavaju da ima sve više sporova među seljacima oko podjele beglučke zemlje i da »zadaju sreskim načelstvima mnogo posla«. ⁴⁹⁾ Nije bolja situacija ni u Okružnoj oblasti Banja Luka.⁵⁰⁾ U julu 1920. ponovo se Zemaljskoj vladi žale okružni načelnici da je agrarno pitanje »najžalosnije poglavlje naše nekonsolidovanosti. Zemljišni prijepori najrazličitije vrste množe se (...); narod vidi nemoć oblasti i taj cijeli metež, te misli da je najzgodnija prilika za jagmu za zemljom«. ⁵¹⁾

Organi vlasti najčešće nisu sprečavali pojedinačne, lokalne agrarne nemire i nezakonite postupke seljaka, iako je u pojedinim takvim akcijama bilo i smrtnih slučajeva. Takav slučaj se, na primjer, desio u selu Pečka — Vrhgorac, gdje su 13. aprila 1920. dobrovoljci bombama i puškama napali Muslimane koji su svoje zemlje orali. Tom prilikom su ubili jednog Muslimana i dvojicu teško ranili, a da žandarmi nisu uredovali.⁵²⁾

Ipak, u nekim slučajevima vlasti su intervenisale u korist vlasnika beglučkih posjeda, uglavnom poslije njihovih žalbi višim organima vlasti u Sarajevu i Beogradu. Takve intervencije su, na primjer, uslijedile povodom napada na begluke u aprilu i maju 1920. u Brčkom, Gradačcu, Gračanici i Bijeljini kada su pohapšene 152 osobe,⁵³⁾ kao i prilikom napada na imanje Marka Milivojca i Pavla Čojdera u Peckoj (Varcar Vakuf), kada su uhapšena 34 seljaka.⁵⁴⁾

⁴⁶⁾ ABiH, ZVBiH, Pr. br. 8601/1920.

⁴⁷⁾ ABiH, ZVBiH, Pr. br. 10131/1920.

⁴⁸⁾ ABiH, ZVBiH, Pr. br. 4736/1920.

⁴⁹⁾ ABiH, ZVBiH, Pr. br. 8799/1920.

⁵⁰⁾ ABiH, ZVBiH, Pr. br. 4736/1920.

⁵¹⁾ ABiH, ZVBiH, Pr. br. 7644/1920.

⁵²⁾ ABiH, ZVBiH, Pr. br. 3101/1920.

⁵³⁾ ABiH, ZVBiH, Pr. br. 9467/1920.

⁵⁴⁾ ABiH, ZVBiH, Pr. br. 12190/1920.

Agrarno pitanje u političkom životu Bosne i Hercegovine

Akcija zemljoposjednika

Sve političke partije koje su djelovale u BiH, naročito u periodu neposredno poslije rata, susretale su se svom neminovnošću s agrarnim problemom i, prirodno, zauzimale stav prema njemu.⁵⁵⁾

Muslimanski feudalci su ukidanje kmetskih odnosa tumačili kao napad na interese bosanskih Muslimana kao cjeline, iako je među Muslimanima bilo svega oko 10% feudalaca.⁵⁶⁾ I nešto kasnije, oni su, a isto tako i muslimanski političari, često idenitifikovali svoje interese sa interesima Muslimana.⁵⁷⁾ Tadašnje prilike i položaj Muslimana umnogome su im to omogućavali.

U prvim godinama uspostave Kraljevine SHS muslimanski feudalci su imali jak uticaj u političkim partijama Muslimana, pa i u njihovom tadašnjem političkom reprezentantu — Jugoslovenskoj muslimanskoj organizaciji. No, oni nisu bili uvijek zadovoljni akcijama JMO, pa su već u martu 1920. osnovali i svoju posebnu klasnu političku organizaciju — Muslimansku narodnu stranku, čiji su članovi bili isključivo zemljoposjednici. Nešto kasnije, istog je karaktera bila Narodna muslimanska organizacija. (O svakoj od ovih organizacija biće riječi u daljem tekstu).

Za razliku od kmetova, koji u vrijeme stvaranja Kraljevine SHS djeluju spontano, bez političke organizovanosti, zemljoposjednici se organizuju i djeluju, pored ostalog, i posredstvom svoje klasne organizacije — Udruženja zemljoposjednika BiH. U ovoj organizaciji feudalci su se okupljali bez razlike na konfesionalnu ili nacionalnu pripadnost,⁵⁸⁾ iako su većinu, s obzirom na postojeće imovinske odnose, sačinjavali Muslimani. Povodom njihovog organizovanja, karakteristična je jedna depeša Okružne oblasti u Travniku upućena Narodnoj vladi za BiH krajem januara 1919. u kojoj stoji: »Radi načina rješenja agrara vlada među Muslimanima veliko ogorčenje. Po informacijama obrazovaće se jedan odbor, koji će biti poslat u Beograd, Zagreb, Ženevu i Paris.«⁵⁹⁾ Ovo je bio povod da Narodna vlada svrati pozornost svim okružnim oblastima i Policijskoj direkciji u Sarajevu na ovaj »značajan pokret« tražeći da

⁵⁵⁾ Klasifikacija političkih partija koje su djelovale u BiH i pokazivale interes za agrarnu reformu u ovom poglavlju je izvršena isključivo iz praktičnih razloga.

⁵⁶⁾ U Bosni i Hercegovini 1910. živjelo je 612.090 Muslimana (32,25% stanovnika BiH). Od toga je bilo 76,93% seoskog i 23,07% gradskog stanovništva. Struktura poljoprivrednog stanovništva među Muslimanima, prema broju glavara porodica, kojih je bilo 105.636, izgledala je ovako: zemljoposjednika sa kmetovima 9.537 (9,03%); zemljoposjednika bez kmetova 3.021 (2,86%); slobodnih seljaka 77.518 (73,38%); kmetova 3.653 (3,45%); slobodnih seljaka koji su ujedno kmetovi: a) pretežno slobodni 1.458 (1,38%) i b) pretežno kmetova 1.223 (1,16%), ostalih osoba koje se bave zemljoradnjom 9.226 (8,74%) (Rezultati popisa žiteljstva u BiH od 10. oktobra 1910, str. 58—60).

⁵⁷⁾ Vid. Dr. Dragoslav Janković, **Društveni i politički odnosi u Kr. SHS** ... str. 47.

List SRPJ (k) **Glas slobode** (br. 172 od 8. oktobra 1919.) u članku **Muslimani i agrarno pitanje** konstatuje da su muslimanski feudalci agrarno pitanje uvijek označavali kao muslimansko vjersko pitanje i u tom obmanjivanju muslimanskih masa su »imali potpun uspjeh, pa čak i danas«.

⁵⁸⁾ »Begovi svih vera osnovali su 'Udruženje zemljoposjednika za Bosnu i Hercegovinu' u čijem odboru sede i Muslimani i Srbi i Hrvati« (**Glas slobode**, br. 172 od 8. oktobra 1919).

⁵⁹⁾ ABIH, ZVBiH, Pr. br. 1981/1919.

o tome podnese izvještaje,⁶⁰⁾ a sama je pridajući mu veliki značaj redovno izvještavala Ministarstvo unutrašnjih djela u Beogradu insistirajući na uputstvima kako da se umire zemljoposjednici.⁶¹⁾

Radi zaštite svojih interesa feudanci iz svih okruženja BiH održali su prvi zajednički sastanak 3. februara 1919. u Sarajevu sa kojeg su, po posebnoj deputaciji, uputili protestnu rezoluciju predsjedniku Ministarskog savjeta Stojanu Protiću. Oni su izjavili da se agrarno pitanje u BiH, s obzirom na njegovu važnost, ne može rješavati na brzinu, »jednostrano i bez saslušavanja interesenata«. Zato su tražili »da se rješenje ovog pitanja odgodi do vremena kada će narod moći po svojim zakonito odabranim zastupnicima štititi svoje pravredne interese«.⁶²⁾

O navedenom skupu zemljoposjednika Zemaljska vlada za BiH je odmah telegrafski izvijestila MUD u Beogradu da je »usvojena rezolucija i memorandum, koji u Beograd nosi deputacija 5 Muslimana, 1 pravoslavni i 1 rimokatolik. Zaključeno je da se zamoli g. min. dr. Spaho da demisionira«.⁶³⁾ Isti dan drugom depešom je javljeno da je »Srbin — pravoslavni odustao od deputacije u Beograd, a Muslimani su odlučili ići samo u Beograd i nikud dalje«.⁶⁴⁾

U vezi sa pokretom zemljoposjednika vlada u Beogradu je reagovala na sve depeše iz BiH u odgovoru od 7. februara 1919. navodeći da se agrarno pitanje u Beogradu smatra kao hitno, ali da se ne treba bojati akcije zemljoposjednika.⁶⁵⁾

Inače, poslije zauzimanja posjeda od seljaka i obustavljanja davanja haka većina bivših zemljoposjednika je zapala u teško materijalno stanje. To se naročito odrazilo na stanje sitnih zemljoposjednika, kakvih je u BiH bio najveći broj. Kao što je već istaknuto, privremenost propisa, odugovlačenje i neodlučnost, a donekle i nesposobnost vlasti da riješi ovako delikatno pitanje, dovodilo je sitne zemljoposjednike, koji nisu imali drugih prihoda, u nesnosan položaj. Zbog toga oni održavaju protestne skupštine sa kojih upućuju vrlo oštre zahtjeve u vidu memorandumu regentu Aleksandru, zatim ministru-predsjedniku, ministru unutrašnjih djela i ministru za agrarnu reformu, a protestna okružna skupština u Mostaru — predsjedniku Ministarstva Stojanu Protiću.⁶⁶⁾ U tim zahtjevima zemljoposjednici traže da se zemlja dijeli između zemljoposjednika i seljaka, da im se povrate zgrade, poljoprivredni alat i žito koje im je oduzeto, da im se isplati odšteta prema procjeni iz 1916, ali u preračunatoj novoj vrijednosti novca, da im se plati hak za 1918. i 1919. prema tržišnim cijenama, te da im se naknade štete koje su pretrpjeli prilikom »prevrata«.⁶⁷⁾

⁶⁰⁾ ABiH, ZVBiH, Pr. br. 1981/1919.

⁶¹⁾ ABiH, depeše ZVBiH, br. 59/1919.

⁶²⁾ **Vrijeme**, glasilo Muslimanske organizacije Sarajevo, br. 9 od 4. II 1919.

⁶³⁾ ABiH, depeše ZVBiH, br. 63/1919.

⁶⁴⁾ ABiH, depeše ZVBiH, br. 64/1919.

⁶⁵⁾ ABiH, depeše ZVBiH, br. 76/1919.

⁶⁶⁾ Zemljoposjednici i kasnije šalju rezolucije Vladi, kao što je slučaj 1923. i 1936. godine; spominjemo nadalje Memorandum 1927. i Memorandum iz Mostara od 15. februara 1937. upućen senatoru Atanasiji Šoli, te Memorandum od 27. septembra 1938. poslat kraljevskom namjesniku princu Pavlu.

⁶⁷⁾ Povodom navedenih zahtjeva zemljoposjednika **Glas slobode** (br. 231 od 22. decembra 1919) upozorava na raspoloženje seljaka i zaključuje: »Ako bi vlada ma

Zemljoposjednici su svoje interese pokušavali ostvariti ne samo posredstvom Udruženja zemljoposjednika i muslimanskih političkih partija nego i posredstvom vladajuće Narodne radikalne stranke. Takav je, na primjer, bio slučaj u Mostaru jula 1919. kada su »protestovali protiv agrarnog projekta Demokratske stranke i izjavili povjerenje Srpskoj radikalnoj stranci, od koje očekuju pravedno rješenje agrarnog pitanja.«⁶⁸⁾ Slično je bilo i u Travniku, oktobra 1920, gdje »Zemljoposjednici, osobito Muslimani gledaju sa mnogo više povjerenja u radikalnu stranku nego li u druge stranke.«⁶⁹⁾ Kako se prema ličnim interesima mijenja i raspoloženje prema političkoj partiji, ilustrativan je primjer zemljoposjednika Suljage Salihagića. On u pismima Stojanu Protiću (23. oktobra 1920) i Nikoli Pašiću (14. juna 1921) izjavljuje da se razočarao u politiku Narodne radikalne stranke koja pod agrarnu reformu podvodi slobodne posjede (begluke) u BiH, zbog čega on daje ostavku na mandat poslanika Radikalne stranke i istupa iz stranke.⁷⁰⁾

Stav i akcije muslimanskih političkih stranaka

Progona i zapostavljanja Muslimana u svim područjima društvenog života u novostvorenoj državi išli su na ruku muslimanskim feudalcima u ostvarivanju njihovih klasnih ciljeva i interesa.⁷¹⁾ Oni su, u izvjesnoj mjeri, bili idejni začetnici političkog organizovanja Muslimana, koje je počelo u Tuzlanskom okrugu i Sarajevu. U stvari, tuzlanska i sarajevska grupa su bile inicijatori formiranja jedinstvene političke partije — JUGOSLAVENSKE MUSLIMANSKE ORGANIZACIJE (JMO), koja je osnovana u Sarajevu na sastanku muslimanskih delegata iz većine mjesta BiH, održanom od 14—17. februara 1919. Karakteristično je, ipak, da zemljoposjednici nikada, pa ni u početku, nisu bili u većini ni u rukovodstvu JMO, a ni među njihovim skupštinskim poslanicima. Naprotiv, oni nisu sačinjavali ni četvrtinu rukovodstva stranke.⁷²⁾ Isti je slučaj bio i sa poslanicima JMO.⁷³⁾ I pored toga oni su uspjeli, dobrim dijelom,

---

u najmanjem delu udovoljila željama begova i počela ukidati izdane naredbe, koje također i suviše protežiraju begove, onda bi mi u čitavoj zemlji mogli imati ustanke seljaka i nekakva sila ih ne bi mogla naterati da i dalje uzdržavaju parazitske begove«.

⁶⁸⁾ ABiH, ZVBiH, Pr. br. 6872/1919.

⁶⁹⁾ ABiH, ZVBiH, Pr. br. 10108/1920.

⁷⁰⁾ Suljo Salihagić, **Malo odgovora »Pravdašima«**, Beč 1921, str. 26—32.

⁷¹⁾ O ugnjetavanju bosansko-hercegovačkih Muslimana u staroj Jugoslaviji, a posebno prvih godina poslije stvaranja Kraljevine SHS postoji opsežna dokumentacija u Arhivu BiH u fondovima ZVBiH i depeše ZVBiH. Inače položaj Muslimana u staroj Jugoslaviji zaslužuje posebnu naučnu obradu.

⁷²⁾ U prvom Centralnom odboru JMO od 32 člana bilo je svega 7 zemljoposjednika (**Pravda**, br. 1 od 22. februara 1919).

Na Glavnoj skupštini JMO 6. i 7. oktobra 1921. izabrano je 56 lica u Centralni i Nadzorni odbor. Među njima je bilo 11 posjednika. (**Pravda**, br. 346 od 13. oktobra 1921). Sličan je bio sastav centralnih organa JMO biranih i na kasnijim njihovim skupštinama.

⁷³⁾ Od 24 poslanika JMO izabrana 28. novembra 1920. bila su 3 zemljoposjednika (Statistički pregled izbora narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu Kraljevine SHS — bez paginacije, navodi 2 posjednika: Sejdalibeg Filipović i Hamid Kurbegović. Međutim, mi smo iskazali još i dra Halidbega Hrasnicu, koji je pored stalnog advokatskog zanimanja bio i zemljoposjednik).

Među 18 poslanika, izabranih 8. marta 1923, bila su 3 zemljoposjednika (**Pravda**, br. 125 od 31. maja 1923).

da nametnu JMO svoju klasnu politiku, koja je izvjesno vrijeme i dominirala u njenoj političkoj aktivnosti. Ovo se ne smije gubiti iz vida kada se ocjenjuje rad JMO, jer je poznato da za ocjenu političke partije nije bitno šta je pisano u njenom programu i šta sama o sebi govori, nego kako postupa prilikom rješavanja raznih političkih pitanja i kako se ponaša u stvarima koje zadiru u životne interese raznih društvenih klasa i slojeva koje ona okuplja i predstavlja.⁷⁴⁾

JUGOSLOVENSKA MUSLIMANSKA ORGANIZACIJA (JMO) posvetila je dosta pažnje agrarnom pitanju, koje je zauzelo vidno mjesto i u njenom programu, u kojem, između ostalog, stoji: »Sva zemlja, koja se obrađuje, ili je slobodni posjed, ili stoji pod kmetovskim odnošajem. Slobodni je posjed ili mali težački ili veći beglučki posjed. Ovaj slobodni mali težački posjed u pretežnoj je većini slučajeva danas zadužen i nema izgleda, da bi se ti tereti mogli u dogledno vrijeme namiriti iz vlastite privredne snage pojedinih vlasnika tih malih zemljišnih posjeda. Smatramo ovo opterećenje slobodnog težačkog posjeda zaprekom uspješnom razvitku zemljoradnje isto tako, ako ne u većoj mjeri, kao što je kmetovski odnošaj na kmetskom zemljištu, pa tražimo, da se istodobno na isti način sa ukinućem kmetstva rastereti i ovaj težački posjed. Svaki zemljoradnik mora dobiti zemlje i to toliko, koliko mu je potrebno za njegov opstanak. U nužnim slučajevima treba uzeti državne mere. Da bi se ovako rasteraćeni seljački posjed i u buduće očuvao, treba zakonom ustanoviti minimum zemljišnog posjeda koji se neće moći ni prodati ni opteretiti. Opći gospodarstveni interesi iziskuju, da ima većih posjeda, pa gdje ovi već postoje kao slobodan posjed, treba ih održati. Stoga i pri dokuću kmetstva treba s tim računati, te vlasniku zemlje, — u koliko to gospodarstveni obziri iziskuju — putem komasacije zamčiti zaokruženje njegove beglučke zemlje u veći posjed. U onim slučajevima, gdje vlasnik zemlje nema dovoljno begluka, a hoće sam da obrađuje, ima mu se dodijeliti toliko zemlje, koliko je za njegov opstanak potrebno. Do rješavanja kmetovskog pitanja ostaju nepromijenjeno na snazi i dosadašnji pravni odnošaji za obje strane. Naročitu ćemo brigu posvetiti pridignuću naše braće na selu i u gradu osnivanjem zemljoradničkih i zanatlijskih organizacija.«⁷⁵⁾

U početku svoje aktivnosti vodstvo JMO bez kolebanja istupa u korist zemljoposjednika. Tako, na primjer, predsjednik stranke muftija Maglajlić, u ime zemljoposjednika Tuzlanskog kotara, moli predsjednika vlade Stojana Protića i predsjedništvo Privremenog narodnog predstavnništva SHS u Beogradu da u institucijama i organima za rješavanje agrarne reforme sudjeluju zastupnici zemljovlasnika i kmetova u istom omjeru i da se odmah isplati, na bilo koji način, nepodmireni hak za

---

Od 15 poslanika izabranih 8. februara 1925. bilo je, također, 3 zemljoposjednika (Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine SHS održanih 8. februara 1925, Beograd 1926, str. 125—157).

Među 18 poslanika izabranih 11. septembra 1927. bilo je 4 zemljoposjednika (Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine SHS održanih 11. septembra 1927, izradio dr Laza Kostić, Beograd 1928, str. 363—368. Ovdje su iskazani kao posjednici svega dva poslanika, pa smo im dodali još dra Halidbega Hrasnicu i Hamida Kurbegovića).

⁷⁴⁾ V. I. Lenjin, Izabrana dela, tom 8, »Kultura«, Beograd 1960, str. 89.

⁷⁵⁾ Statut i program JMO, Sarajevo 1919, str. 5—7.

1918.⁷⁶⁾ Isto tako, mjesni odbori JMO u Sarajevu, Tuzli, Tešnju, Ljubuškom, Zenici, Bugojnu, Žepču, Konjicu i Donjem Vakufu uputili su Privremenom narodnom predstavništvu u Beograd proteste protiv objavljene osnove za rješavanje agrarnog pitanja u BiH. Oni traže zaštitu interesa zemljoposjednika, zatim da u rješavanju agrarnog pitanja učestvuju obje strane i da se ne rješava naredbama nego u Narodnom predstavništvu, te da se zemljovlasnicima ostavi dovoljno zemlje za vlastitu obradu.⁷⁷⁾

Na mjesnim i kotarskim skupštinama JMO u 1920. godini, kada su održavani izbori za Konstituantu, raspravljalo se o teškom položaju Muslimana, pa se u rezolucijama sa tih skupova zahtijevala zaštita lične i imovinske sigurnosti. Pored toga, gotovo na svim tim sastancima zahtijevalo se i »pravedno rješenje« agrarnog pitanja. Međutim, bilo je i skupština na kojima se agrarni problem nije iznosio, bar u rezolucijama (Mostar i Peći Grad — Cazin).⁷⁸⁾ U aprilu 1920. na sjednici Centralnog odbora JMO o agraru je zaključeno da je pitanje odštete za kmetovska selišta izigrano, »da je uslijed zavlacenja te odštete ugrožena egzistencija velikog broja Muslimana, naročito udovica i siročadi, a da tragika bude još veća nova vlada priprema i provedbenu naredbu za Krizmanovu uredbu o beglucima. Ova uredba gazi ustavom zajamčena vlasnička prava samo u onom dijelu države, gdje se ogromni dio te zemlje nalazi u rukama Muslimana. Zbog ove uredbe ni posjed Muslimana težaka nema skoro nikakve pravne ni faktičke zaštite, što najbolje dokazuju mnogobrojni slučajevi otimanja zemlje od Muslimana zemljoradnika čak i u čisto muslimanskom — cazinskom kotaru.«⁷⁹⁾ Nešto kasnije, 23. oktobra 1920, na Glavnoj skupštini JMO naglašeno je da se nema ništa protiv toga da kmetovi postaju vlasnici zemljišta koje su do sada obrađivali, »ali da u isto doba dosadanji vlasnici **dobiju punu odštetu** (podvukao, A. P) što u većoj mjeri treba da vrijedi za male posjednike. Što se tiče ostale zemlje koja nije opterećena kmetovskim pravom, ne možemo dozvoliti da se to pitanje kod nas riješi **iznimno** i posebno za BiH već neka se riješi **jednako za cijelu državu**, pa se u takvom slučaju ne bismo protivili čak ni tom, da se primjenjuje princip, po kojem bi zemlja pripala onome ko je radi.«⁸⁰⁾ Tada se, s obzirom na predstojeće izbore, dokazivalo da je JMO partija koja brani interese težaka i »ostalnih klasa islamskog dijela našeg naroda.«⁸¹⁾

Poslije neočekivanog uspjeha JMO na izborima 28. novembra 1920⁸²⁾

⁷⁶⁾ *Pravda*, br. 16 od 1. aprila 1919.

⁷⁷⁾ Stenografske beleške Privremenog narodnog predstavništva SHS, svezak I, str. 167, 168, 278, 279 i 356.

⁷⁸⁾ *Pravda*, br. 164, 170, 177 i 192 od 1920.

⁷⁹⁾ *Pravda*, br. 145 od 15. aprila 1920.

⁸⁰⁾ *Pravda*, br. 216 od 23. oktobra 1920.

⁸¹⁾ Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS (u daljem tekstu: Sten. bel.; Ustav. skupštine) XLII red. sastanak, 30. maja 1921, str. 20.

⁸²⁾ Mandate u BiH su dobili: JMO 24, Sevez težaka 12, Radikalna stranka 11, HTS 7, KPJ 4, HPS 3 i Demokratska stranka 2 (Zvanični podaci **Narodnog jedinstva** objavljeni u *Pravdi* br. 130 od 21. decembra 1920 — Isto: F. Čulinović, **Jugoslavija između dva rata**, Zagreb 1961, str. 310).

U kojem je obimu JMO okupila muslimanske glasače najbolje ilustruje činjenica da su ostale muslimanske političke partije: Muslimanska težačka stranka, Muslimanska narodna stranka i Muslimanska nezavisna lista dobile sve skupa 1.357 glasova ili 1,22% glasova Muslimana. One nisu dobile nijedan mandat.

njeni poslanici su u Ustavotvornoj skupštini bili vrlo aktivni. U početku su zauzimali opozicion stav prema vladi, kakav su imali i u Privremenom narodnom predstavništvu. Osjećali su da se sa njima, koliko-toliko, mora računati kao sa predstavnicima jednog kompaktnog dijela stanovništva BiH, bez koga se ne može rješavati problem BiH za koji su, inače, bile veoma zainteresovane velikosrpska i velikohrvatska buržoazija.

U Ustavotvornoj skupštini Kraljevine SHS poslanici JMO dokumentovano su dokazivali neravnopravan položaj Muslimana uopšte. U pogledu agrara oni su pledirali za jednako tretiranje svih krajeva, jer se, prema njihovim izjavama, posebni propisi donose za BiH samo iz razloga da se Muslimani »deposediraju«. ⁸³⁾

Vodstvo JMO također je prigovaralo zašto agrarne sporove u BiH rješavaju upravne (policijske) vlasti, a ne sudovi, kao u drugim krajevima zemlje, te zašto se zabranjuje izvršenje pravomoćnih presuda Agrarne direkcije, koje su presuđene u korist zemljoposjednika. ⁸⁴⁾ U vezi s tim Poslanički klub JMO predao je u novembru 1921. predstavku ministru za agrarnu reformu u kojoj je tražio da se ubrza likvidiranje odštete za kmetovska selišta, da se agrarni sporovi počnu rješavati, da

⁸³⁾ U tom smislu je govorio Šemsudin Sarajlić, kao i više drugih poslanika (Sten. bel. Ustav. skupštine, knj. II, god. I, br. 35, str. 21).

Dr Spaho je, na primjer, izjavio da se pravo svojine nije jednako poštovalo u svim pokrajinama i da se ono naročito gazilo u BiH, gdje je zemljišni posjed najvećim dijelom u rukama Muslimana, te da je zbog nejednakog tretmana BiH dao ostavku na položaj ministra. On je i za najradikalniju reformu, ali samo pod uslovom da se provede u čitavoj državi, jednako, jer u »Srbiji ima posjednika, koji imaju do hiljadu hektara, koje sobom ne obrađuju; pa se u te odnose ne dira, a u Bosni ne smije da ima posjednik ni jedan komad zemlje«, što on ističe kao primjer neravnopravnosti i »otimanja samo od jednog dijela našeg naroda« (Sten. bel. Ustav. skupštine, I, Debata u načelu o Nacrtu ustava, str. 53).

Agrarno pitanje u BiH — prema Salihu Baljiću — poprimilo je politički karakter, a malo po malo i muslimanski karakter. Tretman koji je primjenjivan shvaćen je »kao da se iskaljuje neka Kosovska osveta (H. Kurbegović: Tako je poručio Krulj)« i da se zato Muslimanima oduzima imetak (Sten. bel. Ustav. skupštine, knj. I, god. I, br. 17, str. 3).

Jedan od zemljoposjednika poslanika JMO, Sejdalibeg Filipović, isticao je da su Muslimani okupljeni u JMO zbog toga što je »poslije prevrata nastalo takvo stanje, da Muslimani uopšte nisu imali nikakva prava. Ubijali su ih, otimalo im se, robilo se, palilo se i sva se nasilja provodila samo na Muslimanima.« Navodio je u tom smislu primjere da bi na kraju, ipak, istakao štete nanesene zemljoposjednicima, rekavši: »Imam 60 sudbenih zapisnika o očevidu na licu mjesta, koji predstavljaju sumu od 15 miliona Kruna, što je Muslimanima nanijeta« (Isto, str. 38-9).

Fehim Kurbegović je iznio konkretne primjere iz Bosanske krajine gdje se otimala zemlja od seljaka — Muslimana (Sten. bel. rad Ustavnog odbora Ustav. skupštine, IV, Debata u pojedinostima o Nacrtu ustava i o amandmanima, str. 83).

⁸⁴⁾ **Pravda**, br. 280 od 19. aprila 1921. Upor. dr M. Begović, **Muslimani u BiH**, Beograd 1938, str. 6.

Što se tiče nadležnosti za rješavanje agrarnih sporova, u BiH su za postupanje po Zakonu o beglučkim zemljama u BiH od 3. decembra 1928, prema čl. 21 nadležni »sreski poglavari, kao agrarni delegati, a u drugoj i zadnjoj molbi Agrarna direkcija u Sarajevu, čija su rješenja izvršna«. Tome nasuprot u Dalmaciji su nadležni **sudovi kotarski i Viši zemaljski sud u Splitu**, prema čl. 22 Zakona o likvidaciji agrarnih odnosa na području pokrajine Dalmacije od 19. oktobra 1930, sa izmjenama i dopunama od 6. marta 1931; U Južnoj Srbiji i Crnoj Gori sporove rješavaju **agrarni sudovi** koje obrazuje ministar poljoprivrede pretra članu 34 Zakona o uređenju agrarnih odnosa u Južnoj Srbiji i Crnoj Gori od 5. decembra 1931 (**Zakonodavstvo o likvidaciji agrarne reforme**, Beograd 1932, izdaje dr Gojko Niketić, str. 173 i 108).

se isplati hak za 1918. i renta za 1919. i 1921. »te da se protuzakonita agitacija među tezacima sa strane agrarnih činovnika zapriječi.«⁸⁵⁾

Navedena pitanja bila su predmet razgovora poslanika JMO dra Spahe i Mustafe Kapetanovića sa ministrom za agrarnu reformu Krstom Miletićem.⁸⁶⁾ Kako se odugovlačilo provođenje agrarne reforme, odnosno izvršenje obaveza vlade Nikole Pašića iz sporazuma sa JMO u martu 1921. Poslanički klub JMO je prilikom krize vlade u decembru 1921. uz ostale uslove za učešće u vladi postavio i zahtjev da se provede agrarna reforma, odnosno da se isplati odšteta zemljoposjednicima.⁸⁷⁾

Poslanički klub JMO i Centralni odbor ove partije u više navrata su kasnije u vezi sa agrarnom reformom isticali neravnopravan položaj BiH u odnosu na druge krajeve zemlje i zahtijevali isplatu odštete predviđenu likvidacijom feudalnih odnosa u BiH.⁸⁸⁾

Pored intenzivnog istupanja u korist zemljoposjednika, predstavnici JMO u sklopu zahtjeva za ravnopravnim tretiranjem Muslimana, a u vezi sa agrarnom reformom, više puta su postavljali pitanja i intervenisali i u korist muslimanskih seljaka. To se naročito odnosilo na problem ispaša i drvarenja u čemu su bili prikraćivani uglavnom siromašni seljaci.⁸⁹⁾ Pored toga, poslanici dr Hrasnica i Osman Vilović intervenisali su kod ministra za agrarnu reformu da se seljacima Muslimanima, koji nemaju svoje zemlje u srezovima Brčko i Bijeljina dodijeli državna zemlja, kao i da se pri raspodjeli zemlje uzmu u obzir i subaše (Muslimani — nadzornici imanja koji ubiru feudalne prihode sa čifluka), jer su zbog agrarne reforme došli u »nesnosan i strašan položaj«, a pored molbi i zahtjeva Agrarnoj direkciji u Sarajevu i Ministarstvu za agrarnu reformu u Beogradu, ipak nisu dobili zemlje.⁹⁰⁾

Što se tiče sporazuma Poslaničkog kluba JMO sa vladinom radikalno-demokratskom koalicijom u martu 1921. pred donošenje ustava, potrebno je podsjetiti da je agrarno pitanje bilo jedan od ključnih problema vladine politike u pridobijanju »malih« političkih partija za stvaranje potrebne većine za izglasavanje vladinog nacrtu ustava. Pri tom

---

⁸⁵⁾ **Pravda**, br. 356 od 8. novembra 1921.

⁸⁶⁾ **Pravda**, br. 362 od 22. novembra 1921.

⁸⁷⁾ **Narodno jedinstvo**, br. 260 od 20. decembra 1921.

⁸⁸⁾ **Reč i slika**, Beograd, br. 1 od 1925. i intervju dr Spahe beogradskom **Vremenu**. Vid. **Novi Glasnik JMO**, br. 7 od 9. septembra 1925 — O provođenju agrarne reforme Mijo Mirković (Agrarna politika, str. 111) piše: »Pre donošenja Vidovdanskog ustava, odnosno neposredno pre izglasavanja ustava rešeno je jedino koliko koliko agrarno pitanje u BiH, inače je drugdje ostao provizorium«.

U jednoj predstavi kralju Aleksandru 9. februara 1929. dr Mehmed Spaho iznošeći nepravde učinjene Muslimanima u vezi sa opštinskim izborima na kraju je zamolio da se »što pre otpočne s likvidacijom agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini na osnovu nedavno donesenog zakona. G. ministar finansija trebao bi da otvori kredit iz viškova prihoda Ministarstva šuma i ruda, jer se posjednici, koji na osnovu ovoga zakona imaju da prime naknadu za davno oduzetu zemlju, nalaze u vrlo bednom stanju«. (Koncept predstave kod autora. Dobio sam ga, kao i koncept predstave pod brojem 102, od porodice dra Mehmeda Spahe, na čemu se zahvaljujem).

⁸⁹⁾ **Pravda**, br. 7 od 10. januara 1922. i br. 292 od 29. decembra 1922.

⁹⁰⁾ **Pravda**, br. 18 od 22. januara 1922.

su bili posebno zainteresovani Savez zemljoradnika, JMO i Turska nacionalna organizacija »Džemijet«.⁹¹⁾

Vlada Nikole Pašića odlučila se za sporazum sa JMO, po kome se, pored ostalog, likvidira agrarno pitanje u BiH uz naknadu bivšim vlasnicima od 255 miliona za kmetovska selišta i 50 miliona za beglučka zemljišta. Radikalsko-demokratska koalicija, pored načelne izjave vođstva Saveza zemljoradnika da će glasati za ustav, i njihovog insistiranja na tome, nalazila je da je cjelishodnije da se sporazumije sa rukovodstvom JMO iz više razloga. Prvo, što je JMO »prečanska« partija, od kojih, inače, nijedna do tada nije učestvovala u vladi; drugo, što su zahtjevi JMO u vezi sa odštetom za agrar — prema izjavama radikalskih vođa — bili minimalni u odnosu na već stvorene obaveze države prema zemljoposjednicima; treće, što je vlada Nikole Pašića sporazumom sa JMO izvršavala i neke obaveze prema Muslimanima iz Ugovora o zaštiti manjina od 5. decembra 1919. godine i, četvrto, što je velikosrpska buržoazija pridobijanjem muslimanskih političara pokušavala i nadala se da će postići dominantan ekonomsko-politički uticaj u BiH i time riješiti odavno sporno pitanje među srpskom i hrvatskom buržoazijom, a to je — čija je Bosna i Hercegovina.⁹²⁾

⁹¹⁾ Poslanički klub JMO, pored ostalih uslova u vezi sa agrarom, je zahtijevao da vlada odmah riješi pitanje o naknadi za oduzeta kmetovska selišta u duhu proklamacije prestolonasljednika Aleksandra od 24. decembra 1918. Za izračunavanje baze za naknadu traži se da se uzme vrijednost oduzete zemlje koja je prilikom procjene za zemljišni porez 1916. unesena u katastar, s tim da se za svaku krunu vrijednosti računa 6 dinara. Dalje se traži da se naknada isplati u gotovu i obligacijama sa 6% kamate, i to maloposjednicima svu naknadu u gotovom, a veleposjednicima samo »primjerni dio«, da se banka obaveže da na obligacije daje najmanje 80% nelombardne kredite, da se da posebna naknada za stambene zgrade na oduzetoj zemlji, da se za kmetovske zemlje u gradovima, kupalištima i industrijskim centrima i njihovoj neposrednoj blizini isplati dvostruka naknada ili da se podijele na pola između vlasnika i kmeta, da se omogući naknada između vlasnika i kmeta i da kmetovi koji dobiju previše zemlje istu ustupe za svrhe agrarne reforme. U vezi sa beglučkom zemljom zahtjev je glasio: »Da vlada riješi beglučko pitanje u BiH po načelima o razdiobi velikih posjeda, te u skladu s ovim načelima staviti odmah izvan snage dosadanje uredbe o beglučima i pobiranju prihoda sa beglučkih zemalja, te o svim ograničenjima glede otuđivanja i opterećivanja zemalja i šuma ove vrste«. Tražili su da se uzurpirani mali i srednji posjedi povrate u slobodan posjed, a kod velikih uzurpiranih posjeda da se »najprije dopusti vlasniku da izluči onaj dio na koji ima pravo po čl. 2 Uredbe o agrarnoj reformi, a ostatak razdijeliti među zemljoradnike koji nemaju zemlje i među posjednike, koji zbog razrješenja kmetovskih odnošaja ostanu bez zemlje, a žele je obrađivati (podvukao, A. P.). Pri ovoj razdiobi treba isključiti uzurpatora prema članu 23 Prethodnih odredaba agrarne reforme. Ukoliko ne bude dovoljno zemlje od velikih posjeda, treba gore spomenutim zemljoradnicima i posjednicima dati državne zemlje. Naredenje o povraćanju beglučke zemlje njihovim vlasnicima treba odmah izdati. (...) Vakufske šume ne potpadaju ni pod kakvo ograničenje«. (Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta u Beogradu, sig. 17686, XI, 3—3/1921. Vid. Izvještaj sekretara JMO Huseina Alića na Zmajskoj skupštini JMO 6. oktobra 1921. objavljen u **Pravdi**, br. 344 od 8. oktobra 1921).

⁹²⁾ O pregovorima i sporazumu Poslaničkog kluba JMO sa vladinom radikalsko-demokratskom koalicijom u martu 1921. vid. A. Purivatra, **Formiranje JMO i njen razvoj do 1922.** (Rad u štampi — Istorija XX veka, zbornik radova IX, IDN Beograd).

Neposredno poslije sporazuma Poslaničkog kluba JMO i vlade Nikole Pašića donesena je Uredba o postupanju sa beglučkim zemljama u BiH od 12. maja 1921, kojom se nastojalo da likvidira beglučko pitanje. Medutim, zbog izigravanja Uredbe o beglučima i promjenjivih partijsko-političkih interesa kasnije je donesen Zakon o beglučkim zemljama (3. decembra 1928), koji je 14. septembra 1929. dopunjen i

Za ilustraciju stava vođstva JMO prilikom sporazuma sa vladom Nikole Pašića može se uzeti, među ostalim, objašnjenje šefa stranke dra Mehmeda Spahe. On je, naime, rekao da je od vlade Nikole Pašića tražena veća odšteta za likvidaciju agrarnog pitanja i da se on solidariše sa prigovorima posjednika da je odšteta vrlo minimalna, jer ne iznosi ni jednogodišnji prihod sa zemlje. Istovremeno je naglasio da mu je žao što nisu uspjeli ukinuti član 6 Beglučke uredbe, kojim se posjednički (beglučki) odnosi drugačije tretiraju u BiH, nego u ostalim krajevima države.⁹³⁾

I druge muslimanske partije — inače bez političkog uticaja — zauzimale su, također, stav prema agrarnom pitanju.

JUGOSLAVENSKA MUSLIMANSKA DEMOKRATIJA u kojoj su bili okupljeni Muslimani nacionalno »opredijeljeni« kao Srbi, naglašavala je da su svjesni da »kmetova mora nestati.«⁹⁴⁾ U programu su predviđali (januar 1919) »rješenje kmetovskog stanja, što moguće pravije za obje strane.«⁹⁵⁾ Na taj način su zastupali i interese zemljoposjednika. Jugoslavenska muslimanska demokratija, koja je u stvari predstavljala grupu Muslimana okupljenu oko lista **Jednakost**, pristupila je Jugoslavenskoj demokratskoj stranci odmah pri njenom formiranju u februaru 1919. u Sarajevu.

MUSLIMANSKA TEŽAČKA STRANKA osnovana u martu 1920. od Muslimana — demokrata imala je tendenciju da okupi muslimanske seljake. Ona je proklamovala princip da zemlja pripada onome ko je obrađuje i da muslimanski seljaci treba da budu ravnopravni sa pravoslavnim i katoličkim seljacima. Zastupala je stav da odšteta feudalcima treba da bude progresivna, i to tako da maloposjednici dobiju puni ekvivalent na račun veleposjednika. Beglučari koji su u posljednjih deset godina obrađivali zemlju postaju njeni vlasnici. U koliko to nije slučaj, predlagali su da se zemlja ostavi vlasnicima ako su je sami obrađivali ili žele obrađivati.⁹⁶⁾ Na izborima 1920. ova stranka je dobila 602 glasa, bez mandata, te se odmah poslije izbora raspala.

MUSLIMANI RADIKALI okupljeni oko lista **Domovina** pod vođstvom Šerifa Arnautovića bili su u pitanju agrara na pozicijama radikala. Brojčano su, također, bili vrlo neznatni. Pod nazivom »Muslimanska nezavisna lista« istupili su samostalno na izborima za Konstituantu.

---

izmijenjen. Zakonom o nadopunjenju Zakona o beglučkim zemljama od 24. novembra 1930. priznata je bivšim zemljoposjednicima odšteta i na šume i šikare (Đorđo Krstić, **Agrarna politika u BiH**, Sarajevo 1938, str. 7). To je, takode, bila suština Zakona o izmjenama i dopunama zakona koji se odnose na agrarnu reformu u BiH od 12. augusta 1936. kojim se željelo da popravi stanje bivših zemljoposjednika. Kasnije je donesena Uredba od 14. oktobra 1936. sa pravilnikom, koji je od zemljoposjednika ocijenjen kao štetan po njih.

⁹³⁾ **Pravda**, br. 274 od 2. aprila 1921.

⁹⁴⁾ **Jednakost**, organ Jugoslavenske muslimanske demokratije, br. 4 od 7. januara 1919.

⁹⁵⁾ **Jednakost**, br. 5 od 8. januara 1919.

⁹⁶⁾ **Glas težaka**, organ Muslimanske težačke stranke, br. 1—29 od 1920.

Povodom osnivanja Muslimanske težačke stranke **Glas slobode** (br. 51 od 9. marta 1920) ukazivao je da je ovaj pokret u osnovi nezdrav zato što je »težački« i »muslimanski«, ali da on ipak »može imati dobrih rezultata na taj način što bi muslimanske seljačke mase otepio od muslimanskih feudalnih partija«.

Pored sve pomoći radikala, dobili su 449 glasova, bez mandata. **Domovina** je prestala izlaziti 1922.

Odmah poslije potpunog političkog neuspjeha Šerifa Arnautovića radikali pomažu disidenta JMO u stvaranju samostalne političke partije među Muslimanima — JUGOSLAVENSKE MUSLIMANSKE NARODNE ORGANIZACIJE (JMNO), koja pokreće list **Iršad**. JMNO je u političkoj aktivnosti bila na pozicijama radikala. Iako su se u njenom vođstvu nalazile vrlo istaknute ličnosti, ubrzo je na izborima 18. marta 1923. doživjela patpuni neuspjeh, ne dobivši nijedan mandat. U novembru 1924. **Iršad** prestaje da izlazi i JMNO više ne postoji.

MUSLIMANSKA NARODNA STRANKA, osnovana u martu 1920, bez rezerve je zastupala interese feudalaca iznoseći u svom programu da kmetu »treba dati toliko zemljišta koliko mu je nužno, da sebi osigura dostojnu egzistenciju. Ta zemlja u prvom redu neka se podijeli iz državnih latifundija, a u drugom redu iz onih kmetovskih selišta, na koja taj kmet imade »kmetovsko pravo«, ali uz primjernu i valuti dostojnu odštetu, koju imade sam obdareni platiti. Podjela imade se provesti na načelima komasacije. (...) Stranka je odlučan protivnik načela, da je zemlja božija i onoga ko je obrađuje; neka zemlju posjeduje i onaj, ko je sobom ne obrađuje, isto tako kao što posjeduje i fabrikant svoj kapital«. Stranka »ne priznaje« nikakve donesene propise niti one koji će biti doneseni, a tiču se slobodnih posjeda (begluka).⁹⁷⁾

Ova stranka je, što se tiče agrarnog pitanja, bila konzervativnija i od same klasne organizacije zemljoposjednika, premda je u programu isticala da joj je glavni zadatak »kulturan rad među Muslimanima«. Na izborima 1920. dobila je 306 glasova, bez mandata, pa se odmah poslije izbora i raspala.

NARODNA MUSLIMANSKA ORGANIZACIJA osnovana je neposredno pred skupštinske izbore 8. februara 1925. na inicijativu Muslimana — bivših feudalaca u BiH, a uz blagonaklonost radikala. U predizbornom proglasu posvetila je veliku pažnju agrarnom pitanju zahtijevajući likvidaciju hakova iz 1918, zatim da se sve agrarne obligacije isplate u gotovom, da se ne dira u Beglučku uredbu, da se muslimanskim seljacima osigura besplatno drvarenje, ispaša i izvrši dodjela zemlje pod istim uslovima kao i drugima, te da se donese agrarni zakon koji će važiti za cijelu zemlju.⁹⁸⁾ Ova stranka je postojala samo u vrijeme izbora 1925.

Stav i akcije srpskih političkih stranaka

NARODNA RADIKALNA STRANKA u BiH kao ogranak istoimene stranke u Srbiji zastupala je interese vladajuće srpske buržoazije, pa to važi i u agrarnom pitanju.

U tom smislu karakterističan je stav dra Milana Srškića, šefa bosanskih radikala, koji je još u aprilu 1917, kao stručnjak i poznavalac bosanskih agrarnih prilika, iz Ženeve uputio Srpskoj vladi memorandum. U njemu iznosi mišljenje da pri likvidaciji feudalnih odnosa u BiH

⁹⁷⁾ **Obrana**, glasilo Muslimanske narodne stranke, br. 1 od 26. marta 1920.

⁹⁸⁾ Fotokopija proglasa Narodne muslimanske organizacije od 7. januara 1925. nalazi se kod autora, a izrađena je zahvaljujući ljubaznosti dra Asima Musakadića, vlasnika originala, na čemu mu se zahvaljujem.

spahije treba pravedno obešteti, jer je za agrarni problem vezana sudbina i ekonomski opstanak velikog dijela muslimanskog svijeta.⁹⁹⁾ I kasnije je dr Srškić zastupao isto gledište. Tako je prilikom spomenute ankete u predmetu rješavanja agrarne reforme (17. novembra 1919) na primjedbe nekih prisutnih da se ne slažu sa njim da treba dati odštetu feudalcima, izjavio: »Ne bojim se otvoreno zastupati stajalište da se vlasnicima plati odšteta.«¹⁰⁰⁾ Međutim, to mu nije smetalo da u Ustavotvornoj skupštini poslije sporazuma vlade Nikole Pašića sa vodstvom JMO o likvidaciji agrarnih odnosa u BiH istupi suprotno stavovima beogradskih radikalskih vođa govoreći kako feudalcima ne treba dati odštetu nego naknadu u obliku socijalne pomoći, i to samo onim porodicama koje su, u stvari, siromašne.¹⁰¹⁾ Na ovakvo istupanje dra Srškića oštro su reagovali poslanici JMO, pa su njihovi ministri dr Spaho i dr Karamehmedović u znak protesta podnijeli ostavke na ministarske položaje.¹⁰²⁾

⁹⁹⁾ **Težački pokret**, list Saveza zemljoradnika BiH, br. 11 od 10. juna 1921.

¹⁰⁰⁾ ABiH, ZVBiH, Pr. br. 1526/1920.

¹⁰¹⁾ Sten. bel. Ustav. skupštine, II. god. I, br. 36, str. 22.

¹⁰²⁾ Ostavka dra Spahe i dra Karamehmedovića, pored ostalog, sadrži i ovo obrazloženje: »Kad smo u martu o. g. pozvani, da povedemo pregovore o našem ulasku u vladu pod Vašim predsjedništvom, mi smo Vam tada predali u nekoliko tačaka sabrane uslove pod kojima se je naš Klub izjavio spremnim da pomaže vladu i da glasa za vladin nacrt ustava. Ti naši uslovi nijesu bili ništa drugo već zahtjev, da se Muslimanima isprave nepravde, koje su oni pod raznim režimima od oslobođenja pretrpjeli. Ovakve zahtjeve morala bi svaka vlada svojim državljanima — ako ih smatra ravnopravnim — da ispuni bez obzira na držanje njihovih predstavnika.

Među ovim uslovima igralo je svakako vrlo važnu ulogu i rješenje agrarnog pitanja. Mi smo tražili, da se ovo pitanje rješava i u Bosni po jednakim načelima kao i u ostalim dijelovima države i da se iskupe riječi Njegova Kralj. Visočanstva Prijestolonasljednika od decembra 1918, koje su premapotpisali svi članovi tadašnje vlade predstavnici svih grupa i da se za zemlje, koje se dosadašnjim sopstvenicima rješavanjem kmetških odnosa oduzimaju, dadne pravična nagrada.

Da pokažemo svoju privrženost državi i svoju spremnost da saradujemo oko što skorijeg konsolidovanja unutrašnjih prilika u državi mi smo odstupili i od pojedinih osnovnih tačaka svoga programa samo da se postigne sporazum.

I u agrarnom smo pitanju pristali na jedno rješenje koje je sve prije nego za muslimanske posjednike pravedno i u pitanju naknade i u pitanju postupanja sa zemljama, koje su naša privatno-pravna svojina. Naknada od 255 mil. dinara za kmetovske zemlje predstavlja jedva jedan godišnji prihod, a u pitanju slobodnih posjeda pristali smo, da se to pitanje rješava kod nas nepogodnije nego i u jednom dijelu naše države.

Sve smo ovo učinili da pokažemo svoju dobru volju za sporazum s vladom, a i radi toga, da se ovo pitanje, koje je počesto bilo kamen smutnje između Muslimana i ostalih i pod čijom se je firmom otimane zemlje i najsiromašnijim muslimanskim seljacima, udovicama i siročadi, jednom za vazda skine s dnevnog reda.

S pravom smo očekivali da će vlada ovu našu požrtvovanost dostojno cijeniti i naš sporazum lojalno ispunjavati. Mjesto svega toga mi smo se i prerano morali razočarati, i radom vlade i držanjem pojedinih poslanika iz vladinih grupa, s kojima smo mi kao cjelina sklopili sporazum.

I ako smo mi tražili, da se uzurpirane zemlje, na koje otimači nemaju nikakva prava, vrate sopstvenicima još prije glasanja u načelu, i vlada na ovo pristala, vlada to dosele nije ni u jednom slučaju izvršila. Mi smo Vam gospodine predsjedniče, jedan takav slučaj pismeno saopćili i molili Vas da utičete na g. ministra za agrarnu reformu, da postupi u duhu našega sporazuma. Takvih slučajeva imade još mnogo, gdje je presuđeno da Musliman sopstvenik imade pravo na zemlju, ali se presuda ne izvršuje. (...)

I dok se na jednoj strani vlada drži dosadašnje nepravedne prakse, dotle je

Koliko su ovdje bili u pitanju trenutni lični i partijski interesi potvrđuje izjava radikalnog ministra za agrarnu reformu Nikole Uzunovića da u ime Radikalnog kluba i u ime Vlade osuđuje riječi dra Srškića.¹⁰³) Ova je izjava bila reakcija na ostavke ministara dra Spahe i dra Karamehmedovića. Odmah poslije izjave Uzunovića oni su povukli svoje ostavke.

Inače, stav Narodne radikalne stranke o agrarnom pitanju u BiH formulisan je u zaključcima Zemaljske konferencije 1920, kada je raspravljano o programu stranke. Taj stav glasi: »Potpuno oslobođenje seljaka od feudalnih tereta i davanje seljaku u sopstvenost one zemlje koju je on obrađivao kao kmet, ili koja mu je pripadala kao bivšem kmetu, te koju drži kao priorac ili pridržnik. Nadalje, davanje u sopstvenost beglučke zemlje seljacima meštanima u koliko oni nemaju dovoljno zemlje za život i ako spahija ovu zemlju nije do sada radio u vlastitoj režiji. Naknadu za uzetu beglučku zemlju i za oslobođenje kmetova platiće država.«¹⁰⁴) Ovakav stav radikala korišten je u predizbornoj propagandi 1920, pored ostalog, i sa ciljem pridobijanja muslimanskih političara, a time i njihovih glasača. U tom smislu radikalni šef Nikola Pašić u jednom intervjuu je izjavio da je u diskusiji o programu stranke smatrao kao neophodno da naglasi pred delegatima iz svih krajeva zemlje da »neguju iskrene prijateljske odnose sa Muslimanima uopšte, a posebno u BiH«, kako bi oni prenijeli poruku iz Beograda da Muslimani treba da imaju slobodu vjere i da budu ravnopravni građani, što je, uostalom, uneseno u Krfsku deklaraciju, a i program Radikalne stranke. »Pa i danas ja vidim — nastavlja Pašić — da nema razloga za neslogu, kad su vreme i veliki društveni poremećaj sobom doneli, da se naš seljački narod oslobodi ostataka feudalnih stega, kmetstva i svih drugih spahijskih tereta prema našem objavljenom programu, koji priznaje **pravednu naknadu** bivšim vlasnicima zemlje u BiH koju im je i sam naš mladi regent u svom manifestu obećao. A ja želim **pravednu naknadu** (podvukao, A. P.), da se osigura trajni mir među jednokrvnom braćom u to neka budu uverena naša braća Muslimani u Bosni.«¹⁰⁵)

U isto vrijeme beogradska **Samouprava** u uvodniku naglašava: »Mi ovde moramo da priznamo da naša braća Muslimani u BiH imaju po-

---

jučer ugledan član radikalne stranke dr Srškić u svom govoru o trećem odeljku ustava formalno pozivao seljake na otpor i bunu proti državnim vlastima, ako budu izvršavale odredbe uredaba, koje su na osnovu našega sporazuma donesene.

(...) Ni mnoge ostale tačke našega sporazuma nijesu izvršene. (...) Stoga smo prisiljeni, gospedine predsjedniče, dati ostavku na svojim ministarskim položajima. Milo nam je, što ovom prilikom možemo konstatovati, da ni jednim svojim korakom nijesmo ni najmanje povrijedili naš sporazum...« (Koncept ostavke kod autora).

¹⁰³) Sten. bel. Ustav. skupštine, ...knj. II, god. I, br. 36, str. 41. — Risto Đokić, poslanik i istaknuti član Saveza zemljoradnika u BiH o ovom događaju je u beogradskim **Novostima** (nezavisni dnevni list, br. 45 od 28. juna 1921) pisao kako je dr Srškić pod pritiskom bosanskih seljaka u Ustavotvornoj skupštini govorio protiv sporazuma sa »bosanskim begovima«, ali da je odmah poslije toga dezavuisan »od svog partijskog druga Nikole Uzunovića« i ukoren od vlade. Osuđujući Srškićevu političku nedosljednost, Đokić navodi da je dr Srškić pored svega »ostao član Radikalnog kluba i kao takav vladine većine«.

¹⁰⁴) Zaključci i rezolucija radikalnih zemaljskih konferencija u 1920. i 1921. godini o programu Narodne radikalne stranke, Beograd 1923, str. 9.

¹⁰⁵) **Srska riječ**, radikalni list, Sarajevo, br. 206 od 15. oktobra 1920.

dosta razloga da se potuže na svoju sudbinu. Mi znamo vrlo dobro da su njima činjene i da im se čine nepravde. (...) Radikalna stranka je stavila u svoj program davanje odštete — Muslimanima, čija imanija prelaze u ruke težaka«. ¹⁰⁶⁾ I u drugim radikalskim listovima se tada pisalo o zapostavljanju i proganjanju Muslimana nad kojima su se »dešavali pojedini slučajevi lične osvete« zbog čega je »dosta Muslimana platilo glavom«, dok su pljačkaške bande u pograničnim krajevima napadale »većinom na muslimanske kuće«. U vezi sa agrarom isticali su da »uzrok opštem nezadovoljstvu kod Muslimana ne leži u principu već u načinu kako se to pitanje rješavalo«. ¹⁰⁷⁾ O važnosti koju su u to vrijeme radikali pridavali agraru u BiH govori njihova konstatacija da »sve dotle, dok se u BiH ne riješi agrarno pitanje konačno i onako kako zahtijeva duh vremena i državni interes neće ovdje nikada biti mira i neće moći doći do prave sloge i iskrenog sporazuma između muslimana i Srba pravoslavni«. ¹⁰⁸⁾

DEMOKRATSKA STRANKA, odnosno njen Poslanički klub u Privremenom narodnom predstavništvu u Beogradu, izjasnio se u decembru 1919. da načelno usvaja memorandum i rezoluciju Težačke skupštine u Sarajevu održane 24. i 25. augusta iste godine. ¹⁰⁹⁾ U nacrtu programa stranke objavljenom 1920. Demokratska stranka je proklamovala načelo da za ukinuto feudalno pravo ne pripada nikome nikakva odšteta. Jedino država preuzima na sebe brigu o licima čiji bi opstanak agrarnom reformom bio doveden u pitanje. Za zemlje koje su smatrane kmetstvu sličnim zauzimali su stav kao prema zemljama čisto feudalnog karaktera. ¹¹⁰⁾

Dr Slavko Šećerov, poslanik Demokratske stranke, koji je pri raspravljanju o sporazumu vladine koalicije sa Poslaničkim klubom JMO bio protiv sporazuma, naročito u tačkama koje su se odnosile na agrarnu reformu, ¹¹¹⁾ kasnije je pisao: »... begovi ne mogu imati i nemaju prava ni pod kojim uslovom na onaku oštetu, koju bi imali prava da traže pravi vlasnici zemlje, jer to oni nisu. Obim i razmjjer oštete treba više da se upravlja socijalnim obzirima i prema ekonomskom stanju oštećenog bega. Bogati begovi treba da dobiju manje, a siromašniji više oštete, a oni kod kojih oduzimanje zemlje ne prouzrokuje nikakvu opasnost za egzistenciju — nikakve oštete«. ¹¹²⁾

¹⁰⁶⁾ **Samouprava**, glavni organ Radikalne partije, Beograd, br. 202 od 5. novembra 1920.

¹⁰⁷⁾ **Srpska riječ**, br. 223 od 6. novembra 1920.

¹⁰⁸⁾ **Srpska riječ**, br. 233 od 11. novembra 1920. — Ovakva agitacija je imala izvjesnog efekta među muslimanskim zemljoposjednicima koji su sa nadom očekivali i praktičnu podršku radikala.

¹⁰⁹⁾ A BiH, ZV BiH, Pr. br. 1526/1920. Isto: **Težački pokret**, br. 1 od 15. februara 1920. i Akademija BiH, fond Šole, fascikl br. 30. — U navedenim aktima težaci zahtijevaju da se beglučka zemlja izjednači sa kmetovskom, da se hak ne plaća za beglučku zemlju, a ako se treba platiti da to učini država, da sudovi ne budu pristrasni u tužbama protiv težaka a u korist feudalaca, da se ne dozvoli prodaja begluka i da se zabrani sječa šume sa beglučkih zemalja, da se na begluke vrata težaci kojima je oduzeto pravo rada u toku rata i da konačno rješenje agrara ne trpi više odlaganja.

¹¹⁰⁾ Dr M. Erić, **Agrarna reforma u Jugoslaviji** ... str. 197-8.

¹¹¹⁾ **Život**, list Dalmatinskih demokrata, br. 372 od 19. marta 1921.

¹¹²⁾ Šećerov dr Slavko, **Obrazloženje agrarne reforme sa pogledom na velike posjede**, Arhiv za pravne i društvene nauke, god. II, knj. III, br. 2, str. 138-9.

Demokratski klub je, međutim, pred donošenje Vidovdanskog ustava, nakon dužih diskusija, ipak prihvatio u načelu sporazum sa Poslaničkim klubom JMO uz uslove da važi samo za BiH, da kmet ima dobiti zemlju besplatno, da se feudalcima u BiH ne daje nikakav otkup za zemlju »ali im se priznaje za likvidaciju gospodarskog prava, u interesu socijalne pravde novčana pomoć, koja će im se isplatiti po regresivnoj stopi jednom za svagda«, te da avans koji će se dati na ime likvidacije ne smije preći 70 miliona dinara. Demokratski klub u pismu Nikoli Pašiću 21. marta 1921, iznoseći navedeni stav, naglašava da sporazum sa JMO prima »iz političkih razloga, jer je bez toga donošenje ustava nemoguće i iz ekonomskih razloga, jer se time likvidira agrarno pitanje u BiH«. ¹¹³⁾

Kasnije je Demokratska stranka mnogo manje pažnje posvećivala agrarnom pitanju.

ZEMLJORADNIČKA (TEŽAČKA) STRANKA osnovana na protestnom zboru zbog neriješenog agrarnog pitanja u Sarajevu 24. i 25. augusta 1919. djelovala je kao Savez težaka BiH, koji se 5. decembra 1920. sjedinio sa Savezom zemljoradnika u Beogradu. Od tada djeluje kao Savez zemljoradnika. ¹¹⁴⁾ Pošto su seljaci, kao i ostalo stanovništvo u BiH bili politički organizovani na konfesionalno-nacionalnoj osnovi, ¹¹⁵⁾ to je Savez zemljoradnika okupljao gotovo isključivo Srbe. Zbog toga je on morao da se bori sa Narodnom radikalnom strankom za članstvo, odnosno glasače.

Još prije osnivanja Saveza težaka BiH, 13. augusta 1919, održana je težačka skupština sarajevskog sreza koja je zahtijevala »da se begluci do rješavanja agrarnog pitanja koliko glede davanja zakupnine, toliko i u pravnom pogledu jednako tretiraju kao kmetovske zemlje«. ¹¹⁶⁾

Na osnivačkoj skupštini težaka BiH nije bilo govora o kmetским zemljama, jer su to pitanje riješili sami seljaci odmah poslije rata. Kao riješena stvar to je bilo jasno formulisano i u Prethodnim odredbama za pripremu agrarne reforme. Osnovno pitanje je bilo: nejasan stav i odugovlačenje rješavanja beglučkih zemalja, koje su de facto bile kao i kmetске, ali su pravno tretirane kao slobodni posjedi. Zemljoradnici su tražili da se beglučke zemlje izjednače sa kmetским, da se ne plaća hak

¹¹³⁾ **Domovina**, nezavisni muslimanski list, br. 33 od 24. marta 1921. Isto: **Hrvatska sloga**, glasilo Hrvatske težačke stranke, br. 67 od 25. marta 1921.

¹¹⁴⁾ **Težački pokret**, br. 26. od 11. decembra 1920.

¹¹⁵⁾ U izvještaju Sekretarijata Pokrajinskog izvršnog odbora SRPJ (k) za BiH i Crnu Goru Centralnom partijskom veću za Drugi kongres (20. juna 1920) navodi se: »Još uvek se narod, osim izvesnih izuzetaka, politički grupiše po konfesijama. Srpska radikalna stranka, Hrvatska težačka stranka, Hrvatska pučka stranka, Muslimanska jugoslavenska organizacija, sve su to političke partije, koje imaju versku i plemensku bazu« (**Glas slobode**, br. 121 od 10. juna 1920).

U septembru 1920. Kotarski ured Nevesinje izvještava Zemaljsku vladu za BiH da »stranačko razvijanje nosi i dalje verski karakter« (ABiH, ZVBiH, Pr. br. 10107/1920).

O vjerskom i nacionalnom karakteru političkih stranaka u BiH upor. Dr. Dragoslav Janković, **Društveni i politički odnosi...**, str. 104, 108 i 109. U istom smislu: Tomislav Išek, **HRSS prema BiH i orijentacija Hrvata BiH do 1923. godine**, Prilozi, IRP Sarajevo, br. 2/1966, str. 109; zatim: Uroš Nedimović, **Radnički pokret u BiH u prvoj polovini 1921. godine**, Prilozi, IRP Sarajevo, br. 1/1965, str. 67.

¹¹⁶⁾ ABiH, depeše ZVBiH, br. 445/1919.

za beglučke zemlje, da se ne dozvoli prodaja begluka i da se zabrani sječa šume sa beglučkih zemalja, te da se na beglučke vrate seljaci kojima je oduzeto pravo rada u toku rata. U memorandumu upućenom u Beograd ističe se da »žale: 1. što ni poslije godinu dana, od oslobođenja ne vide rješenja agrarnog pitanja; 2. što se od ovog pitanja, (...) prave razne kombinacije na račun državnih, privrednih i socijalnih interesa zemlje«. ¹¹⁷⁾

U vezi s ovim protestnim zborom i zahtjevima seljaka, u Sarajevo je stigao ministar za socijalnu politiku Vitomir Korać, koji je zamjenjivao ministra za agrarnu reformu. Korać je sa 14 stručnjaka, 19 predstavnika Težačkog odbora za rješenje agrarnog pitanja u BiH, i 9 predstavnika građanskih partija (u zapisniku su tretirani kao »eksperti«) održao anketu 17. novembra 1919. ¹¹⁸⁾ Poslije ponovljenih energičnih zahtjeva seljaka i iznesenih mišljenja predstavnika građanskih partija govorio je Korać. On je, između ostalog, rekao: »Faktično stoji tvrdnja, da u ekonomskom pogledu nije postojalo za težake razlika između begluka i kmetluka. Ali ta razlika postoji u jurističkom pogledu. (...) Ali nije opravdano reći, da su svi begluci jednaki. To priznajte i sami«. Po donošenju zaključaka svih prisutnih da su protiv davanja haka s beglučke zemlje, Korać je naglasio da ostaje otvoreno pitanje »koje je važno koliko sa političkog, toliko s općeg nacionalnog gledišta«, jer ostaje još masa ljudi bez egzistencije. Zatim je dodao: »Vlada će riješiti da se hak s beglučke zemlje ne plaća, (...) ali je u interesu socijalnog mira i reputacije ugleda težačkog staleža, da i on tu sa svoje strane učini svoju izjavu i da se ta pomoć nađe«. Zemljoradnici nisu prihvatili Koraćev apel, pa je on na kraju naglasio da u vezi agrarnog pitanja »postoje neke poteškoće. Tu imademo proglas o ujedinjenju, kojim je Njegovo Vis. Regent obećao odštetu«. ¹¹⁹⁾

Što se tiče stavova zemljoradnika, interesantna je jedna izjava predsjednika parlamentarnog kluba Zemljoradničke stranke Vojislava Lazića, u decembru 1920, da zemljoradnici nisu za to da se čitavo imanje begova i spahija potpuno razdijeli. »Mi dozvoljavamo da se begovima i spahijama ostavi onoliko koliko je potrebno za održavanje njihovih porodica, a ostalo da se razdeli zemljordanicima. Muslimani nisu protiv agrarne reforme, ali su protiv njenog boljševičkog i nejednakog rešavanja. Oni traže da se uvede minimum i maksimum poseda. Od kmetovskih selišta oni su već davno digli ruke, ali zato traže da se beglučki posedi smatraju kao veliki posedi i da se sa njima postupi onako, kako će to biti sa svima velikim posjedima u našoj zemlji«. ¹²⁰⁾

Poslije postignutog sporazuma vlade Nikole Pašića sa Poslaničkim klubom JMO u martu 1921, po kome se agrarno pitanje u BiH likvidira uz odštetu zemljoposjednicima, održani su, na inicijativu Saveza zemljo-

¹¹⁷⁾ ABiH, ZVBiH, Pr. br. 1526/1920.

¹¹⁸⁾ Korać je održao poseban sastanak i sa zemljoposjednicima. Dr Mehmed Spaho je protestovao što JMO nije pozvana na sastanak prethodnog dana sa težacima, kome su prisustvovali predstavnici svih političkih partija, navodeći da »JMO predstavlja i težake koji bi mogli iznijeti vrlo mnogo žalbi kako se postupa sa muslimanskim težacima. Oni se tjeraju sa zemlje koju rade« (ABiH, ZVBiH, Pr. br. 1526/1920).

¹¹⁹⁾ ABiH, ZVBiH, Pr. br. 1526/1920.

¹²⁰⁾ **Beogradski dnevnik**, od decembra 1920 — citirano prema **Pravdi**, br. 236 od 23. decembra 1920.

radnika, protestni sastanci zemljoradnika u Gacku, Kiseljaku, Bihaću, Banja Luci, Bileći, Varcar Vakufu, Nevesinju, Prijedoru, te zborovi u Doboju, Zvorniku, Vlasenici, Kalinoviku i više mjesta u srezovima Građačac, Brčko, Gračanica i Bosanski Šamac.¹²¹⁾ Sa nekih sastanaka i zborova upućeni su Ustavotvornoj skupštini Kraljevine SHS protesti zbog sporazuma sa JMO, u prvom redu zbog plaćanja odštete za oduzetu zemlju.¹²²⁾

U vezi s tim Savez zemljoradnika u svom listu **Težački pokret** u nizu brojeva (4, 10—13 i 15 iz 1921) napada vladu, radikale i demokrate zbog sporazuma sa »begovima«, »Turcima« i »ćesarima«, kojima će dati odštetu za zemlju.

To je bio povod da je Savez zemljoradnika u BiH uputio svim svojim organizacijama letak u vidu uputstva za održavanje protestnih skupova, u kome oštro napadaju radikale i demokrate što su istodobno vodili pregovore sa Savezom zemljoradnika i JMO, i što su na kraju izigrali zemljoradnike, koji su ih najviše pomagali u Ustavotvornoj skupštini na konsolidaciji države.¹²³⁾

Zemljoradnici ne prestaju sa napadima na radikalsko-demokratsku koaliciju. Za Vidovdan 1921. oni zakazuju ponovo protestne skupštine.¹²⁴⁾ Povodom toga Okružni načelnik u Banja Luci zabranio je skupštinu zemljoradnika u Prijedoru i konfiskovao plakate u kojima se poziva seljaštvo da »izjavi da ne pristaje na produljenje petovjekovnog ropstva«. Predsjednik Zemaljske vlade Đurđević telegrafski je obavijestio Pribićevića i Pašića da je odobrio mjere banjolučkog okružnog načelnika i da je naredio svim ostalim okružnim načelnicima »da i oni u svojim okruzima zabrane održavanje eventualnih skupština Saveza zemljoradnika na dan 28. jun«. Obrazlažući svoj postupak, Đurđević navodi da u akciji Saveza zemljoradnika vidi protest protiv člana 42. i 43. Ustava »koji se sa toliko teških muka i brojnih zapreka baš ovih sudbonosnih dana privodi kraju. Tako bi bosanski Srbi pravoslavni, jer su isključivo samo oni članovi Saveza zemljoradnika prvi otpočeli i otvorili borbu protiv državnog Ustavu. Nalazim da se takva politička greška ne smije ni na koji način, ni iz obzira unutarne ni spoljne politike počinuti. (...) Pošto bi se po informaciji banjolučkog okružnog načelnika imale istoga dana održati u svoj zemlji jednake skupštine Zemljoradnika, neizbježno je da bi pri rasturivanju skupština došlo do sukoba. (...) Bojim se da žandarmerija, koja mi stoji na raspolaganju i kojoj do normalnog broja fali 820 ljudi ne bi mogla savladati iste sukobe.«¹²⁵⁾

Poslije Vidovdanskog ustava u Savezu zemljoradnika BiH nastaju unutrašnje trzavice i opada njihov značaj u kasnijem političkom životu.

Stav i akcije hrvatskih političkih stranaka

U BiH kao hrvatske političke partije u vrijeme rješavanja agrarne reforme djelovale su Hrvatska težačka stranka i Hrvatska pučka stranka.

¹²¹⁾ **Težački pokret**, brojevi: 7, 13 i 18 od 1921.

¹²²⁾ Sten. bel. Ustav. skupštine ... knj. I, god. I, br. 7, str. 1.

¹²³⁾ ABiH, ZVBiH, Pr. br. 3265/1921.

¹²⁴⁾ **Težački pokret**, br. 11 od 10. juna 1921.

¹²⁵⁾ ABiH, ZVBiH, Pr. br. 7064/1921.

HRVATSKA TEŽAČKA STRANKA okupljajući hrvatsko seljaštvo u BiH na izborima 1920. dobila je 7 mandata. U vezi sa agrarom zauzimala je stav da se ukinu kmetski odnosi, da zemljoradnici dobiju zemlju besplatno, da se Beglučka uredba »protegne i na sve druge pokrajine, napose na Srbiju kako ne bi bili »samo Muslimani progonjeni.«¹²⁶⁾ Ona je za odštetu bivšim vlasnicima i to »progresivnim sustavom.«¹²⁷⁾

HRVATSKA PUČKA STRANKA predstavljala je, uglavnom, klerikalne krugove. Na izborima za Konstituantu dobila je 3 mandata. U Ustavotvornoj skupštini Hrvatska pučka stranka sa Slovenskom ljudskom strankom i Bunjevačko-šokačkom strankom obrazovala je Jugoslovenski klub, koji je zastupao stanovište da se pri sprovođenju agrarne reforme moraju zaštititi crkveni posjedi. HPS je osudila sporazum JMO sa Pašićevom vladom, uglavnom, zbog orijentacije JMO prema Beogradu, a ne zbog protivljenja da se dadne odšteta za likvidaciju agrara.¹²⁸⁾

Hrvatska težačka stranka i Hrvatska pučka stranka, a kasnije HRSS, odnosno HSS, gotovo uvijek su vodile računa da u vezi sa političkim problemima u BiH ne zauzimaju stavove kojima bi odbijali Muslimane, u prvom redu političko vođstvo JMO. Njima je bio cilj da onemoguće uticaj beogradskih građanskih partija na Muslimane, odnosno na JMO i da je vežu uz Zagreb, kako bi im to poslužilo kao jedan važan dokaz da je BiH hrvatska, a ne srpska. Inače, HSS iako je okupljala hrvatske seljačke mase, nije se isticala sa zahtjevima u vezi sa agrarnom reformom. Pa i što se tiče veleposjeda, vođstvo HSS »nije bilo za oduzimanje zemlje i besplatno dijeljenje seljacima. U tom momentu prevladavao je nacionalni momenat.«¹²⁹⁾

Stav i akcija Komunističke partije Jugoslavije

SOCIJALDEMOKRATSKA STRANKA BOSNE I HERCEGOVINE do osnivačkog kongresa Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) u vezi sa agrarom, naročito poslije manifesta Regenta i Prethodnih odredbi, zauzimala je opozicion stav prema vladi. Bila je protiv davanja odštete feudalcima. Dragiša Lapčević, jedan od socijaldemokratskih vođa, pišući o agrarnom problemu (1919), naglašavao je da je sam narod trebao potpuno riješiti to pitanje u trenutku raspada Austro-Ugarske, kada je imao mogućnosti da bez naknade uzme zemlju koja mu pripada. On ističe da se feudalcima ne smije obećavati niti garantovati naknada.¹³⁰⁾

¹²⁶⁾ *Hrvatska sloga*, br. 24 od 22. oktobra 1919. i br. 103 od 19. maja 1920.

¹²⁷⁾ *Hrvatska sloga*, br. 24 od 5. februara 1920. — Hrvatska težačka stranka djelovala je u Privremenom narodnom predstavništvu SHS u sastavu Narodnog kluba zajedno sa Hrvatskom zajednicom. Iako je HTS bila samostalna, ona je od Hrvatske zajednice tretirana kao neka vrsta njene ekspoziture u BiH. I pored takvih odnosa, u maju 1920. došlo je do spora između HTS i Hrvatske zajednice zbog različitih stavova u pitanju provođenja agrarne reforme, jer se Hrvatska zajednica »očito stavila na stranu zemljoposjednika, a protiv seljaka«. Zato je vođstvo HTS krajem jula, povodom zahtjeva Hrvatske zajednice za promjenom 6 i 7 člana Uredbe o postupanju sa beglučkim zemljama, izjavilo da HTS ne obavezuju stavovi Narodnog kluba o tom pitanju (Hrvoje Matković, *Hrvatska zajednica, Istorija XX veka*, zbornik radova V, IDN, Beograd 1963, str. 32-3).

¹²⁸⁾ *Hrvatske pučke novine*, glasilo HPS za BiH, br. 13 od 30. marta 1921.

¹²⁹⁾ Dr B. Stojsavljević, *Seljaštvo Jugoslavije 1918—1941*, Zagreb 1952, str. 135.

¹³⁰⁾ Dragiša Lapčević, *O agrarnom problemu*, Sarajevo 1919, str. 73—74 i 84.

Premda su agrarni pokreti u momentu ujedinjenja i nešto kasnije bili spontani, Socijaldemokratska stranka BiH je ipak »svojim djelovanjem uticala na oslobođenje i usmjeravanje potencijala energije seljaka, a time posredno i na konačni raskid feudalnih odnosa u BiH«. ¹³¹⁾

Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista) na osnivačkom kongresu (21. aprila 1919) donijela je, između ostalog, rezoluciju o agrarnom pitanju. U njoj se zahtijeva energična i potpuna agrarna reforma, prema kojoj bi kmetovi besplatno dobili zemlju, a feudalcima se ne bi plaćala odšteta. Zatim, da se kmetovima besplatno dodijeli poljoprivredni inventar i sredstva za podizanje kuća i ekonomskih zgrada, te da se sav posao oko agrarne reforme i organizacije rada na veleposjedima povjeri »seljačkim većima koja obrazuju svi oni koji na tim imanjima faktički rade«. ¹³²⁾

Pokrajinski izvršni odbor SRPJ (k) za BiH i Crnu Goru u izvještaju Centralnom partijskom vijeću za Drugi kongres (20. jun 1920) o agrarnim prilikama je naveo: »Najvažnije ekonomsko pitanje u BiH je agrarno, jer 80% stanovništva živi na selu. Iako još nije zakonom riješeno agrarno pitanje, nego su izdate samo uredbe o rješenju pitanja kmetovske i beglučke zemlje, ipak svu zemlju, bila ona sa kmetским pravom, bila ona begluk, drže danas u rukama seljaci i smatraju je svojom svojinom, za koju ne treba plaćati nikakve odštete. Seljaci će se energično svim sredstvima usprotiviti svakom ko im bude pokušao da oduzme zemlju ili da ih prisili na plaćanje odštete agama i begovima. Tako bosansko-hercegovački seljaci postaju maloposjednici, sitni sopstvenici, jedan konzervativan elemenat, koji uz buržoaziju i njene partije utoliko više pristaje zbog toga što je pod buržoaskim režimom dobio zemlju u svoju svojinu, obratan slučaj nego u Rusiji«. ¹³³⁾

Stav KPJ o agrarnoj reformi u BiH iznesen je, pored ostalog, i u proglasu »Radnom narodu Bosne i Hercegovine«, koji su povodom sporazuma vladine koalicije sa vodstvom JMO uputili članovi Komunističkog poslaničkog kluba u Ustavotvornoj skupštini (Đuro Đaković, Mitar Trifunović, Ethem Bulbulović, Jakov Laštrić i Danko Madunić). Oni su oštro osudili nagodbu vlade Nikole Pašića sa Poslaničkim klubom JMO istakavši da »jedino rješenje agrarnog pitanja koje ide da udruži zemljoradnike sviju vjera jeste: predavanje zemlje u ruke onima koji je obrađuju, bez ikakve odštete bivšim sopstvenicima«. ¹³⁴⁾ Stav KPJ o agrarnom pitanju zastupali su njeni poslanici i u Ustavotvornoj skupštini. ¹³⁵⁾

I kasnije je KPJ posvećivala pažnju agrarnom pitanju, ne izostavljajući ni problem agrarne reforme. Tako je na Trećoj zemaljskoj konferenciji (januar 1924) istaknuto da je pri svršetku rata izbio »snažan pokret seljaka koji su tražili zemlju i ukidanje feudalnih odnosa«, te da je taj pokret »nosio sva obeležja jedne seljačke revolucije u početku«, koji je buržoazija ugušila uz pomoć srpske vojske. Zatim je naglašeno da je samo jedna petina veleposjedničke zemlje podijeljena, i to imuć-

¹³¹⁾ Nedim Šarac, **Socijaldemokratska stranka BiH i agrarno pitanje**, Godišnjak Društva istoričara BiH, god. XI, 1960, str. 80.

¹³²⁾ Istorijski arhiv KPJ, tom II, Beograd 1950, str. 21-2.

¹³³⁾ **Glas slobode**, br. 121 od 10. juna 1920.

¹³⁴⁾ Gazi Husrevbegova biblioteka, zbirka letaka i proglaša E. Kadića, br. 3565.

¹³⁵⁾ Sten. bel. Ustav. skupštine, knj. II, XLVIII red, sastanak, str. 5-7.

nijim seljacima, da su seljaci primorani da plaćaju hak i druge namete, a neki čak i da vrata zauzetu zemlju, da je u Makedoniji obustavljeno provođenje agrarne reforme zbog političkog pakta vladajuće buržoazije sa turskim begovima, te da je »buržoazija udružena sa feudalcima i veleposjednicima u toku četiri godine izigravala svoju 'agrarnu reformu'« i na taj način je ohrabrila feudalce i veleposjednike da traže obustavljanje daljeg provođenja agrarne reforme i njeno potpuno skidanje s dnevnog reda.

U rezoluciji se, između ostalog, zahtijeva eksproprijacija svih feudalaca bez ikakve naknade i podjela zemlje siromašnim seljacima uz dodjelu poljoprivrednog alata i kredita; zatim, ukidanje svih obaveza proizašlih iz feudalnih odnosa, eksproprijacija svih veleposjeda iznad 30 ha i njihova podjela sa cjelokupnim inventarom siromašnom seljaštvu bez obzira na vjeru i narodnost; nadalje, da se konfiskuju crkvene, samostanske i vakufske zemlje, te veleposjedničke šume, kao i da se amnestiraju osuđenici iz agrarnih nemira i ponište svi agrarni procesi koje su veleposjednici pokrenuli protiv kmetova.¹³⁶⁾

Na Trećem kongresu KPJ (jun 1926) u rezoluciji o izvještaju Centralnog komiteta postavljeno je kao zadatak »konkretizacija partijskog stava u nacionalnom i agrarnom pitanju u Bosni i poklanjanje naročite pažnje radu među pauperizovanim muslimanskim masama«. Međutim, u rezoluciji o agrarnom i seljačkom pitanju potvrđeni su stavovi iz rezolucije Treće zemaljske konferencije o tom pitanju i konstatovano da »agrarno pitanje nije rešeno ni u jednoj oblasti u kojima je postojalo«, te da je glavna njegova karakteristika »završna faza ofanzive feudalaca, veleposjednika i krupne buržoazije protiv agrarne reforme«. Naročito se u vezi s tim ukazuje na politikantski i protiv interesa seljaštva stav građanskih partija, prvenstveno Hrvatske seljačke stranke.¹³⁷⁾

Osim navedenog, SRPJ (k) odnosno KPJ dosta je pažnje posvetila agrarnom pitanju u svom sarajevskom listu **Glas slobode** upozoravajući naročito na opasnost vjerskih i šovinističkih ispada. Posebno se ukazivalo Muslimanima na posljedice podržavanja politike feudalaca i građanskih političara.¹³⁸⁾

Agrarna reforma i politički ciljevi građanskih partija

Nijedna politička partija u BiH nije bila indiferentna prema agrarnom problemu s obzirom na strukturu stanovništva (preko 80% seljaštva) i tadašnju važnost tog pitanja. Zato je agrarna reforma vrlo obimno korištena u raznim političkim kombinacijama i uopšte u aktivnosti političkih partija. Na tu okolnost ukazuju još u početku rada Privremenog narodnog predstavništva SHS poslanici Velja Vukičević i Nastas Petrović.¹³⁹⁾

¹³⁶⁾ Istorijjski arhiv KPJ, tom II, str. 78—81.

¹³⁷⁾ Istorijjski arhiv KPJ, tom II, str. 119—126.

¹³⁸⁾ Vid. **Glas slobode**, brojevi: 60, 61, 80, 104, 133, 169, 171-3, 207, 231, od 1919, a zatim brojevi: 51, 107, 112, 246 i 257 od 1920. U podnaslovu dva poslednja broja lista stoji: »organ KPJ — sekcije komunističke internacionale«.

¹³⁹⁾ Oni su u julu 1919. isticali da je potrebno što prije zbog državnih interesa riješiti pitanje agrarne reforme, »pre no što ono postane predmet partijske utakmice i partijskog licitiranja« (Sten. bel. Privremenog nar. predstavništva SHS, III sveska, str. 203-4).

Nepotpuno rješenje agrarnog pitanja, naročito u vezi s beglučkim zemljama u 1920, bilo je predmet političkih kombinacija radi pridobivanja glasača na predstojećim izborima za Konstituantu. Ilustrativan je, u tom pogledu, izvještaj Okružne oblasti Travnik u kome javlja MUD u Beograd da »sve političke partije izrabljuju agrarno pitanje u svoje svrhe i svako gleda da težaka pridobije za sebe«. ¹⁴⁰⁾

Tako je ovo važno pitanje upalo u vrtlog usko partijske politike i raznih političkih nagađanja i kombinacija. ¹⁴¹⁾ Ovo je, na primjer, priznao i zemljoradnički poslanik Jovo Popović, koji je, kritikujući demokrate u Ustavotvornoj skupštini, naglasio da su oni »čitav agrar u BiH smatrali kao jednu stranačku stvar, a ne kao načelnu«. ¹⁴²⁾

Na sličan način vođa bosansko-hercegovačkih radikala dr Milan Srškić ističe da je »agrarno pitanje riješeno kao rezultat jednog političkog sporazuma, političkih pogodaba i kompromisa«. ¹⁴³⁾

O nastojanjima Narodne radikalne stranke i Demokratske stranke da pridobiju seljake predsjednik Zemaljske vlade za BiH izvijestio je ministra Pribičevića kako dolazak istaknutih radikala iz Srbije, a naročito poslanika — težaka na veliki pokrajinski zbor u Sarajevo ima zadatak da privuče sebi bosanske težake, koji se u posljednje doba sve više, otuđuju od radikala zbog agrarne reforme. ¹⁴⁴⁾

Na zboru Hrvatske težačke stranke u Sarajevu februara 1920. konstatovano je da se agrarna reforma izrabljuje »isključivo u stranačke svrhe«. ¹⁴⁵⁾

U januaru 1921. Ljuba Davidović, predsjednik Demokratskog kluba u razgovoru sa predstavnicima Poslaničkog kluba JMO priznao je da se u agrarnom pitanju »mnogo griješilo radi toga što se je ovaj čisto socijalni problem pretvorio u korteško sredstvo pojedinih partija«. ¹⁴⁶⁾

Povodom pregovora vođstva JMO sa vladom Nikole Pašića izneseno je u mnogo napisa da se agrarno pitanje rješava prema interesima pojedinih političkih partija, umjesto da se to čini pretežno sa socijalno-ekonomskih pozicija i načela.

Takvu ocjenu je dao i akademik Mijo Mirković navodeći da su »agrarne reforme predmet neprestanih sukoba u vladi, skupštini i javnosti. Čitav karakter vršenih reformi je **provizoran, stranke upliću agrarne reforme u svoje političke borbe, agrarne reforme postaju predmet i sredstvo partijske politike**«. ¹⁴⁷⁾

Splitsko Novo doba objašnjava da se Muslimanima u Bosni daje

¹⁴⁰⁾ ABiH, ZVBiH, Fr. br. 7644/1920. — Upor. *Glas slobode*, br. 112 od 28. maja 1920. članak **Agrarno pitanje u znaku izborne borbe**.

¹⁴¹⁾ Dr Ivan Ribar je isticao da se sa agrarnom reformom trgovalo i agitiralo i da je »rdavo sprovođenje agrarne reforme u Hrvatskoj, Sloveniji, Vojvodini, Bosni i Makedoniji« bio jedan od glavnih razloga za uspjeh Komunističke partije na izborima za Ustavotvornu skupštinu (**Politički zapisi**, »Prosveta«, Beograd 1948, str. 130).

¹⁴²⁾ Sten. bel. Ustav. skupštine ... XLII red. sastanak, str. 8.

¹⁴³⁾ Sten. bel. Ustav. skupštine ... XLII red. sastanak, str. 19.

¹⁴⁴⁾ ABiH, depeše ZVBiH, br. 13/1920.

¹⁴⁵⁾ *Hrvatska sloga*, br. 24 od 5. februara 1920.

¹⁴⁶⁾ *Pravda*, br. 244 od 18. januara 1920.

¹⁴⁷⁾ Mijo Mirković, **Agrarna politika**, ... str. 110. — O zloupotrebljavanju agrarne reforme u partijske potrebe vid. Dr B. Stojsavljević, **Seljaštvo Jugoslavije 1918—1941**, str. 34-5.

odšteta »ne zato jer je to pravedno i zakonito nego jer današnjoj vladi trebaju muslimanski glasovi«. ¹⁴⁸⁾

Bosansko-hercegovački radikali su bili mišljenja da su »mnogi naši političari smatrali da je agrar zgodno sredstvo popularisanja u političke svrhe. Dokle nas je ovaj put doveo, ne treba da naročito ističemo. Rezultat je bio potpuno otuđivanje muslimanskog elementa od Srba pravoslavnih i od Srbije«. ¹⁴⁹⁾

Jedan od ministara — poslanika JMO dr Hamdija Karamehmedović je naglašavao da »agrar nije glavni razlog sporazuma sa radikalima. Ali mi bismo bili onemogućeni pred našim izabranicima, da nijesmo pokušali, da to pitanje uredimo«. ¹⁵⁰⁾

Drugi istaknuti predstavnik JMO prof. Salih Baljić izjavio je da je Muslimanima drago »da se agrarno pitanje, koje je do sada traktirano politički i partijski, jedanput skine s dnevnog reda, i da više ne koči naš politički život. Krivo mi je, što je način pregovora zadobio karakter cenkanja i nagadanja«. ¹⁵¹⁾

Pri razmatranju korištenja agrarne reforme u političke svrhe neće biti suvišno ako spomenemo da je taj momenat uočio i njemački publicista Hermann Wendel, inače dobar poznavalac tadašnjih prilika u našoj zemlji. On je u **Frankfurter Zeitungu** (1. novembar 1921), pored ostalog, pisao: »Pod izlikom, da se je okrenulo s agrarnom reformom u korist bega, mnogi su Srbi ogorčeni. To ogorčenje osjećaju Muslimani ne samo od nasilja bandi nego i od zulumata vlasti, jer ono činovništvo, što se iz prijašnje Kraljevine Srbije u BiH uvuklo, nije izbor svjetlih i moralnih karaktera«. ¹⁵²⁾

Analizirajući agrarnu reformu u BiH, Đorđe Krstić, pored ostalog, konstatuje »da su i državne vlasti mnoge očito nepravedne zahtjeve iz čisto partisko-političkih razloga potpomagale«. ¹⁵³⁾

Nisu bili rijetki slučajevi da se na partijskim sastancima bosanskih radikala postavljalo pitanje odgovornosti pojedinih lokalnih partijskih vođa i državnih službenika za materijalne zloupotrebe u provođenju agrarne reforme u BiH. ¹⁵⁴⁾

Neke karakteristike agrarne reforme u BiH

Stoji činjenica da su najodgovorniji predstavnici i organi vlasti odmah poslije ujedinjenja, a i kasnije, proklamovali pravo feudalaca i zemljoposjednika na odštetu za oduzetu zemlju. To je bio i stav svih građanskih partija i političara, izuzev zemljoradnika. ¹⁵⁵⁾

¹⁴⁸⁾ **Novo doba**, Split, god. IV, br. 62 od 17. marta 1921.

¹⁴⁹⁾ **Srpska riječ**, br. 64 od 29. marta 1921.

¹⁵⁰⁾ **Hrvatska sloga**, br. 70 od 30. marta 1921.

¹⁵¹⁾ **Hrvatska sloga**, br. 64 od 22. marta 1921.

¹⁵²⁾ Navedeno prema **Pravdi**, br. 362 od 22. novembra 1921.

¹⁵³⁾ Đorđe Krstić, **Agrarna politika u BiH**, Sarajevo 1938, str. 9.

¹⁵⁴⁾ ABiH Polkrajinska uprava 8043/1923. i ABiH Veliki župan sarajevski br. 1181 i 1543/1924.

¹⁵⁵⁾ **Glas slobode**, (br. 169 od 4. oktobra 1919) u članku **Naši seljaci i agrarno pitanje** dao je ocjenu stavova građanskih partija o agrarnoj reformi, navodeći: »Radikali koji su primili u svoju partiju bosanske begove i hrvatsko-slavonske i vojvođanske veleposednike, stoje u agrarnom pitanju na čisto feudalnom gledištu, traže njihovu zaštitu, traže plaćanje odštete za zemlju i dalje davanje haka sa begluka.

U tadašnjim uslovima KPJ je dosljedno opštoj politici i zaštiti interesa radnih masa proklamovala potpunu agrarnu reformu, koju je i izvršila odmah poslije narodne revolucije.

Od buržoaske vlasti i njenih političkih partija u staroj Jugoslaviji nije se ni mogla očekivati radikalna i potpuna agrarna reforma. U tom smislu kao jedna od karakteristika agrarne reforme u BiH bilo je pitanje odštete feudalcima i zemljoposjednicima. U uslovima buržoaskog rješavanja agrarnog pitanja spor je bio jedino u tome koliku odštetu dati, da li stvarnu ili umanjenu vrijednost zemlje. O tome je poslije »likvidacije« agrarnog problema u BiH bilo različitih mišljenja. Tako, na primjer, stanovište bivših zemljoposjednika i vođstva JMO je bilo da je odšteta minimalna. Takvo mišljenje, međutim, dijelili su i neki istaknuti radikali, kao što je bio slučaj sa ministrom za agrarnu reformu Nikolom Uzunovićem, koji je u Ustavotvornoj skupštini isticao da odšteta zemljoposjednicima ne predstavlja ni jednogodišnji prihod sa zemlje.¹⁵⁶⁾ Na istim pozicijama stoji i Kosta Marić, koji u uvodniku **Samouprave** piše: »Svi su Muslimani listom zato, da kmetluka što pre nestane i pristaju da prime za dunum zemlje samo 40 dinara, iako i danas vrijedi preko 250 dinara.«¹⁵⁷⁾

Zemljoposjednici BiH uporni su u borbi za što adekvatniju odštetu za oduzetu zemlju. Zato pitanje odštete, iako je bilo zakonski riješeno, oni ni mnogo kasnije nisu ostavljali po strani. Tako, na primjer, oni se u Memorandumu princu Pavlu u 1938. žale na nepravедno tretiranje BiH u sprovođenju agrarne reforme navodeći da je odšteta za jedan dunum zemlje u BiH iznosila 32 dinara, u Južnoj Srbiji 147, a u Dalmaciji 7.632 dinara. Glavni razlog ovakvom tretmanu vide u tome što su u BiH zemljoposjednici 91% Muslimani i što su bosansko-hercegovački političari »neovlašteno pristali da se uzakoni ova cifra od 32 dinara po dunumu« i time »upropastili desetine hiljada svoje najbolje braće i donijeli im mjesto pravednog rješenja kmetских odnosa običnu milostinju.«¹⁵⁸⁾

Finansijska likvidacija feudalnih odnosa u BiH bila je — prema Miji Mirkoviću — »za mnoge bivše vlasnike katastrofalna«, jer je dobitveni novac gubio na vrijednosti, a kurs primljenih obligacija stalno padao, zbog čega su »mnogi bivši mali rentijeri potrošivši novac i izgubivši obligacije (prodajom, zalaganjem) ostali bez sredstava za izdrža-

---

Demokrati i socijalpatrioti koji su u agrarnom pitanju nešto radikalniji od radikala, stoje takođe na gledištu plaćanja oštete za zemlju i to su gledište unele u zakonsku osnovu o agrarnoj reformi. Hrvatski starčevićanci ili takozvani 'Narodni klub' kome pripadaju dr Sunarić i drugi kao i Korošecovi slovenački klerikalci, kojima pripadaju naši klerikalci od 'Hrvatske pučke stranke' u agrarnom su pitanju isto tako reakcionarni kao i srpski radikali. I sve ostale građanske (buržoaske) političke grupe i grupice također zauzimaju takva gledišta.

¹⁵⁶⁾ Sten. bel. Ustav. skupštine ... II, god. I, br. 36, str. 46.

¹⁵⁷⁾ **Samouprava**, Beograd, od 13. marta 1921.

¹⁵⁸⁾ Memorandum Udruženja bivših posjednika kmetско-beglučkih zemalja u Sarajevu poslat NJ. V. Kralji. nam. princu Pavlu dne 27. septembra 1938, str. 14. — Upor. S. Salihagić, **Mi bos. herc. Muslimani u krilu jugoslavenske zajednice**, Banja Luka 1940, str. 48—53. — O naknadnim zahtjevima zemljoposjednika, kao i o nejednakom tretmanu Bosne i Hercegovine pri likvidaciji feudalnih ostataka u odnosu na druge krajeve zemlje vid. Dr S. Dimitrijević, **Privredni razvitak Jugoslavije ...**, str. 50—51.

vanje, tako da zakon od 1928. predviđa, da se ovim, ranije razbaštinjenim agama, može dati erarska zemlja, ako hoće sami da je obrađuju.¹⁵⁹⁾

Dosadašnje naše izlaganje smatramo da pokazuje da se ne mogu uzeti kao naučno i fundirana mišljenja i stavovi u političkoj literaturi prije rata, a i u većini poslijeratne političke literature, da je bosansko-hercegovačkim zemljoposjednicima data **znatna** odšteta za oduzetu zemlju, tim prije što se pri takvoj konstataciji ne navode ni najvažniji podaci koji bi to potvrdili.

Drugu značajnu karakteristiku agrarne reforme u BiH čini struktura zemljoposjednika. Njihov veći dio spadao je u kategoriju srednjih i sitnih posjednika.¹⁶⁰⁾ Analizirajući statistike plaćanja poreza u BiH, Kosta Marić zaključuje da »bosanski Muslimani nisu nikakvi bogati gavani i njihovi posedi nisu ni blizu tako veliki kao posedi grofova i barona u Vojvodini i Hrvatskoj. (...) Tvrdimo da u Bosni nema više velikih beglučkih poseda nego li običnih poseda u Srbiji.«¹⁶¹⁾ Zato je on mislio da je princip maksimuma i minimuma slobodnih posjeda trebalo primijeniti i na begluke. O ovom pitanju jedan od vođa Saveza zemljoradnika u BiH Risto Đokić, prilikom već spomenute ankete o agraru, iznio je: »Naše age i begovi većim dijelom su mali zanatlije i dućandžije, koji uz tu svoju radnju imaju kmetovske ili beglučke zemlje.«¹⁶²⁾ Istom prilikom radikalni vođa u BiH dr Srškić je naglašavao da u BiH »nema velikih posjeda kao u Hrvatskoj i Vojvodini. Kod nas možemo nabrojiti na prste ono malo posjednika koji drže oko 4.000 dunuma zemlje (maksimum za slobodne posjede, A. P.). Pa ako mi takve zemljišne komplekse izlučimo od agrarne reforme (...) to znači da vlada uopće neće agrarne reforme.«¹⁶³⁾

O strukturi feudalnih posjeda u BiH dr Dušan Vasiljević, jedan od predstavnika BiH u Jugoslavenskom odboru, još na Krfu (18. juna 1917) je isticao da pravih begova ima 300 sa većim imanjima, te da za oduzetu zemlju treba dati odštetu zemljoposjednicima.¹⁶⁴⁾ Slično mišljenje — da su pod agrarnu reformu u BiH potpadali, uglavnom, mali posjedi — iznio je u Ustavotvornoj skupštini ministar za agrarnu reformu Nikola Uzunović. On je izjavio da od »15.000 sopstvenika čiji se odnosi preko svih uređaba razrešavaju, 11.000 ih je prava sirotinja.«¹⁶⁵⁾

Obrađujući ovaj problem, Mijo Mirković konstatuje da je suma od 60 miliona dinara predviđena za isplatu najsiromašnijim bivšim vlasnicima zemlje (koji su plaćali porez do 40 austrijskih kruna) »pokazala

¹⁵⁹⁾ Mijo Mirković, **Agrarna politika**, ... str. 114.

¹⁶⁰⁾ Dr M. Erić, **Agrarna reforma u Jugoslaviji** ... str. 76. Dr Erić ovu svoju tvrdnju ilustruje (str. 75) podacima iz 1906. kada je bilo kmetovskih posjeda do 2 ha 19,96% od 2 do 5 ha 28,13%, od 5 do 10 ha 28,39% i preko 10 ha 23,52%. Isto kod dr B. Stojavljevića, **Prodiranje kapitalizma u selo 1919—1929**, str. 35.

¹⁶¹⁾ **Samouprava**, Beograd od 13. marta 1921.

¹⁶²⁾ ABiH, ZVBiH, Pr. br. 1526/1920.

¹⁶³⁾ ABiH, ZVBiH, Pr. br. 1526/1920.

¹⁶⁴⁾ Kako je došlo do Krfske deklaracije, beleške sa sednica, održanih na Krfu, **Novi život**, god. II, knj. V, sv. 10, 25. juna 1921, str. 301.

¹⁶⁵⁾ Sten. bel. Ustav. skupštine ... knj. II, god. I, br. 36, str. 46.

se brzo premalena, jer je većina bivših sopstvenika u Bosni spadala u kategoriju najsiromašnijih.¹⁶⁶⁾

Članovi Komunističkog poslaničkog kluba u Beogradu u proglasu »Radnom narodu Bosne i Hercegovine« iznose da se feudalni zemljoposjednici, kojih ima 50.860 duša, dijele na dvije kategorije, na maloposjednike i velikoposjednike« i to 90% maloposjednika i oko 6.000 veleposjednika.¹⁶⁷⁾

Dalje je karakteristika agrarne reforme da su vladajuće partije, Narodna radikalna stranka i Demokratska stranka, odugovlačile i potpuno rasplinjavale agrarnu reformu kada su bili u pitanju veliki posjedi. Zato je provođenje agrarne reforme bilo ograničeno samo na ukidanje feudalnih odnosa. Takav stav vladajućih partija objašnjava se, od muslimanskih političara i posebno zemljoposjednika, kao tendencija ekonomskog uništenja Muslimana.¹⁶⁸⁾

Uz put spominjemo još jednu karakteristiku. Razrješenjem agrarnih odnosa u BiH, javio se jedan vid socijalnih problema nastalih na strani onih koji su svoju egzistenciju zasnivali na feudalnom sistemu, a o kome se do sada u istorijsko-političkoj literaturi nije pisalo. Provođenjem, naime, agrarne reforme u BiH, odnosno podjelom zemlje kmetovima, priličan broj Muslimana bivših upravnika kmetovskih imanja (subaša), kao i druge radne snage (sluga, konjušara i drugih) ostao je bez zanimanja, a time i bez ikakvih prihoda. U nekim srezovima to je bio ozbiljan problem, jer je ovakva radna snaga bila prilično brojna. Oni nisu uzimani u obzir za dodjelu zemlje pošto nisu bili u kmetovskom, a ni beglučkom odnosu, iako su bili bez vlastitog zemljišta.¹⁶⁹⁾ U Bijeljini su ova lica čak osnovala udruženje i zahtijevala su od najviših organa vlasti rješavanje svojih problema. Pošto su subaše, sluga i druga radna snaga na feudalnim imanjima bili Muslimani, to se i ovaj slučaj u političkoj aktivnosti iskorištavao kao »atak« na Muslimane.

U provođenju agrarne reforme u BiH bilo je mnogo i zloupotreba, što je bila, također, jedna od karakteristika. Bespravno prigrabljivanje zemljišta od strane bogatijih seljaka na račun siromašnih navodi se kao jedan vid zloupotreba.¹⁷⁰⁾ Spominje se, na primjer, da je u 1930. bilo oko 100 hiljada uzurpanata koji su zauzeli oko 600 hiljada HA uzurpirane površine.¹⁷¹⁾

¹⁶⁶⁾ Mijo Mirković, **Agrarna politika** ... str. 113. — Pomoćnik ministra finansija u telegramu, upućenom Pokrajinskom namjesniku u Sarajevo, obavještava ga da iz doznačene druge svote novca za likvidaciju agrarnih odnosa treba prvenstveno utrošiti »jedan dio za dovršenje likvidacije prve kategorije, jer ranije doznačena suma od 60.000.000 iscrpna je, a likvidacija ove kategorije nije još dovršena pošto su mnogi sopstvenici za koje se računalo da spadaju u sledeće kategorije ušli u prvu« (ABiH, ZVBiH, br. 7402/1922).

¹⁶⁷⁾ Gazi Husrevbegova biblioteka, zbirka E. Kadić, br. 3565.

¹⁶⁸⁾ Memorandum Udruženja bivših posjednika ... princu Pavlu ... str. 10.

¹⁶⁹⁾ Teško stanje ove kategorije opisuje M. Mirković **Agrarna politika**, str. 114 na sljedećem primjeru: »Bosansko, pretežno muslimansko, veliko selo Janja u srezu bijeljinskom ima mnogo veći broj agrarnog proletarijata, nego sela sa obiljem poljoprivrednih radnika u Vojvodini. U Janji ima oko 900 porodica, od toga oko 400 porodica bez ikakve zemlje«.

¹⁷⁰⁾ Đorđo Krstić, **Agrarna politika u BiH**, str. 9 i 13.

¹⁷¹⁾ Ljubo Božić, **Agrarna politika sa osnovima zemljoradničkog zadrugarstva**, Sarajevo 1960, str. 182.

Zaključna razmatranja

Naučno je utvrđeno da buržoazija i njene političke partije zbog vlastitih interesa ne mogu provesti opštu, radikalnu i potpunu agrarnu reformu, kakvu zahtijeva siromašno seljaštvo. To je bio slučaj i u staroj Jugoslaviji. Zbog toga, sve što je buržoazija i činila na planu agrarne reforme, to je dolazilo iz političke ili, tačnije rečeno, iz politikantske nužde. Spasavalo se što se spasiti moglo. Nesporno je da je agrarna reforma uslijedila kao rezultat pritiska siromašnog i u godinama neposredno poslije rata revolucionarnog seljaštva. Agrarna reforma je, u stvari, bila jedan od važnih faktora u akciji buržoazije na razbijanju masovnog revolucionarnog talasa, pospješnog, između ostalog, uticajem oktobarske revolucije, u kome je seljaštvo masovno učestvovalo. Zato je i došlo do konfuznog i polovičnog rješenja agrarnog pitanja. U tom smislu donošene su razne privremene odluke, uredbe, zakoni i drugi pravni akti koji su gotovo bez izuzetka bili nepotpuni i neprecizni. Prema interesima vladajućih političkih partija mijenjali su se i propisi, ali nikada pri tome nisu zaboravljeni klasni i stranački interesi, prvenstveno vladajuće buržoazije, a zatim ni interesi feudalaca i zemljoposjednika.

Svaka od političkih partija u BiH nije mogla zamisliti bilo kakvu aktivnost i uspjeh ako u svom programu i djelatnosti nije obuhvatala i agrar.

S druge strane, dugo vremena, Socijaldemokratska stranka BiH, i kasnije KPJ, nisu poklanjale potrebnu pažnju agrarnom pitanju, pa je to predstavljalo osjetan minus u mobilisanju seljačkih masa za borbu protiv buržoazije. Uglavnom zbog pogrešnih i nejasnih stavova Socijaldemokratske stranke BiH o nacionalnom i seljačkom pitanju, kao i kasnije zbog nedovoljno razvijenih formi rada i nedovoljne akcione sposobnosti KPJ, seljačke mase su bile, uglavnom, prepuštene same sebi ili uticaju građanskih partija. Zato su samonikle revolucionarne akcije i protesti siromašnih seljaka bili unaprijed osuđeni na neuspjeh. U tom smislu je i Treći kongres KPJ ocijenio politiku partije u prvim godinama Države SHS, konstatujući da u to doba KPJ nije bila »organizaciono stigla da povede seljačke mase u neposrednu borbu za osvajanje zemlje i što je imala pogrešan stav prema seljačkim i nacionalnim pokretima«.

Agrarno pitanje u BiH, pa i u Jugoslaviji, koje je trebalo tretirati, uglavnom, kao društveni problem, rješavalo se gotovo isključivo sa stanovišta partijsko-političkih interesa, često samo trenutačnih. Posljedica toga bila je privremenost, nepotpunost i nepreciznost propisa i stalno odgađanje njihovog izvršavanja. Osim toga, partijsko-politički interesi su bili presudni što su se neka pitanja agrarne reforme rješavala na različit način, od istog organa i u isto vrijeme (kao karakteristično uzimamo veoma različitu odštetu za oduzetu zemlju u BiH, Makedoniji i Dalmaciji).

Od prve pomisli na rješavanje feudalnih, kmetskih odnosa u novostvorenoj zajednici jugoslavenskih naroda kod svih predstavnika građanskih političkih partija, osim Saveza zemljoradnika, nije bilo dvojbe da feudalce treba obešteti za oduzetu zemlju. Teškoće i neslaganja su, kao što smo već rekli, bili jedino oko pitanja koliko treba da iznosi odšteta i kada je treba dati.

I pored toga što su građanske partije bile za odštetu feudalaca, to se pitanje u BiH u raznim prilikama sve do propasti stare Jugoslavije potezalo kao »neriješeno« sa stanovišta zemljoposjednika i bilo je predmet partijskih pregovora, nagađanja i sporazumijevanja.

Jedino je KPJ bila konsekventna i zastupala je širi program po kome zemlju treba oduzeti od zemljoposjednika bez naknade, a seljacima, pored besplatne dodjele zemlje, treba besplatno dodijeliti poljoprivredni inventar i sredstva za podizanje kuća i gospodarskih zgrada, te provođenje agrarne reforme povjeriti seljačkim vijećima.

Iznesene konstatacije o građanskim političkim partijama u potpunosti se odnose i na JMO, koja je u vezi sa agrarnom reformom u BiH zastupala interese muslimanskih feudalaca, iako su najveći dio njenog članstva i birača bili seljaci (preko 80%). Vođstvo JMO je mnogo pažnje posvetilo zaštiti feudalaca koji su svoje teškoće i probleme pokušavali prikazati kao problem svih Muslimana, a agrarnu reformu kao »muslimansko pitanje«. Donekle im je to i uspjelo zahvaljujući opštoj situaciji nastaloj neposredno poslije stvaranja Kraljevine SHS u kojoj su Muslimani, bez obzira na klasne i socijalne razlike, bili u neravnopravnom položaju. U pojedinim periodima taj tretman je karakterističan po ubištivima, pljačkama, raznim šikaniranjima i zapostavljanju u svim oblastima društvenog i javnog života. Ova su pitanja i kasnije, naročito poslije Vidovdanskog ustava, naglašavana od JMO, iako nije zaboravljeno ni agrarno pitanje, kad god se ukazala mogućnost da se na račun tog pitanja mogla dobiti neka koncesija ili bilo kakav ustupak. Ipak, činjenica je da poslije 1921. agrarno pitanje, s obzirom na izvjesna materijalna zadovoljenja muslimanskih feudalaca, gubi na važnosti i nije dolazilo u red glavnih pitanja koja je JMO isticala u svojoj aktivnosti.

Summary

The article gives an abundant and so far mainly unpublished documentation about political aspects of the agrarian reform in Bosnia and Herzegovina after the unification in 1918. An attempt has been done to give full explanation of the attitude and the actions of the political parties towards the agrarian reform.

After a short review of the agrarian problem in Bosnia and Herzegovina up to the creation of the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes, the author gives a survey of the agrarian movement of Bosnia and Herzegovina immediately after 1918, followed by the passing of »the Preliminary decisions for the preparation of the agrarian reform«. A survey on so-called bey-estate problem has also been presented. It is said that the agrarian problem in Bosnia and Herzegovina dominated in social-economic, confessional-national and political relations for a whole century. It intermingled with religious and national problems, because the majority of Moslem people were feudals while the majority of Serbs were serfs. This factor, beside the others, was the reason why the agrarian movement in Bosnia and Herzegovina did not represent a classunion and unification of serfs and poor peasantry without regard to their national or religious orientation.

The long period of feudal relations, very difficult conditions of life of serfs and peasants in general, military failures of the invader of Bosnia and Herzegovina — Austro-Hungary and a determined effect of the October Revolution had great influence upon the revolutionary disposed serfs who had, actually, solved the problem of the serfs by taking the land into their possession arbitrarily and spontaneously, and by rejecting their feudal obligations. After that the peasants claimed to be given the beys' estates (free estates let out at lease), too.

As the agrarian reform was used in the political purposes, so »The Preliminary decisions for the preparations of the agrarian reform« (27th February, 1919), as well as the later regulation which regulated this material, stayed unprecised and incomplete, and for that reason very often they got changed and supplemented.

The greatest part of the article considers the way in which the agrarian reform influenced the political life. It shows the attitudes and actions of the political parties which acted in Bosnia and Herzegovina. It points out that the political parties, pretending to insure the peasants' votes (they made over 80% of total population), paid full attention to the agrarian problem. All of them were for the abolition of feudal relations. However, the individual parties had different attitudes towards the way in which the abolition should be performed. All the middle class parties, except The Union of the land-labourers, were for giving the amends to the landowners. The only disputable matter among them was how high amends should be given and when. For that reason, whenever such a problem was on the time table, the most powerful parties were spokesmen. In the first place there was the People's Radical Party and then the party which in the Assembly spoke in the name of the Bosnian landowners — the Yugoslav Moslem Organization. Actually, the giving of amends to the landlords in Bosnia and Herzegovina was the basis for the negotiations between the dominant Radical-Democratic Coalition and the Deputy Club of the Y. M. O. (March, 1921) about the share of Y. M. O. in the government and Y. M. O.'s support to the finish voting of the government's Constitution Draft. This agreement »liquidated« the relations serfs: bey-landowners in Bosnia and Herzegovina because it defined the amount of amends to the landowners. The article points out that the statements which asserted that the landowners from Bosnia and Herzegovina had got rather great indemnity for the taken lands could not be maintained. Such statements are especially met in political literature.

The Communist Party of Yugoslavia was not only against giving the amends to the landowners but it continuously was stressing that the peasants should be given farm houses, agricultural implements, as well as the material resources for building houses and outbuildings. As the Communist Party had been out-lawed and its work banned in the old Yugoslavia, it could realize its conceptions of agrarian problem only when it came to power after the National Revolution in 1945.

Pointing out some of the characteristics of the agrarian reform in Bosnia and Herzegovina, the author stresses that almost all political parties made most of BH. This is why the agrarian reform very often was the subject of different negotiations and agreements between the individual parties.

The middle class parties, in the first place the most powerful ones, were putting off the realization of the agrarian reform decisions connected with

large estates. Practically, it meant that the agrarian reform was reduced to the statutory regulation of already nullified feudal relations, characteristic, mainly, for Bosnia and Herzegovina and Macedonia in which the landowners for the most part were the Moslems.

In spite of the fact that the feudal estates in Bosnia and Herzegovina for the most part were the properties of the Moslems, they belonged to the group of middle and small estates.

Another characteristic of the abolition of feudal relations in Bosnia and Herzegovina is that a rather great number of Moslems, former managers of the serfs' estates (subaša), as well as the other working hands (servants, ostlers, exc.) were left without jobs and without any income because they did not have any of their own lands. They were not comprised by the agrarian reform, although they made demands upon it.